

The Analysis of the Bird-Woman Figure in Slavic Mythology with an Intertextual Approach

Mahnaz Norouzi ^{*1}

Abstract

Mythology studies refer both to the study of myths and to the collection of myths belonging to a specific religious tradition, serving as a valuable step towards understanding humanity's mysterious past and ontology. The bird-woman, as one type of composite being (half-human, half-animal) has long held a place among mythical or legendary creatures in most human civilizations, such as those of Greece, Rome, Egypt, Scandinavia, the Slavs, and even Iran. These beings have sometimes been associated with the concept of good and sometimes with evil; in other words, they are either divine and benevolent or demonic and malevolent. In the present research, adopting an analytical-comparative method and relying on Gérard Genette's theory of intertextuality, we aim to analyze the figure of the bird-woman in Slavic myths and uncover its intertextual relationships with similar examples in other civilizations. In Slavic myths, five types of birds-woman exist, named Alkonost, Sirin, Gamayun, the Swan Maiden, and Stratim, the similarities and differences of which are elaborated in detail. Examination of the research findings reveals that although the half-human, half-bird myths of Egyptian and

Date received: 02/01/2025

Date Review: 02/01/2026

Date accepted: 15/09/2025

Date published: 21/01/2026

* Corresponding Author's E-mail:
mah.norouzi@gonbad.ac.ir

1. Associate Professor, Department of Foreign Languages, Gonbad Kavous University, Gonbad Kavous, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-6919-0138>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Mesopotamian civilizations can be considered as initial pre-texts for the bird-woman creatures among the Greeks and Slavs, the primary pre-texts for Slavic myths are the Greek myths of the Harpy and the Siren. The distinctive feature of Slavic myths is the manifestation of religion in their imagery.

Keywords: Mythology, Slavic Myth, Bird-Woman, Intertextuality, Gérard Genette.

Introduction

The present study explores the mythological image of the bird-woman in Slavic civilization and examines its intertextual relations with analogous figures in other ancient cultures. As hybrid beings with the body of a bird and the face of a woman, bird-women appear in many mythological systems, reflecting early human perceptions of the connection between earth and sky. Within Slavic mythology, five main types are identified: Alkonost, Sirin, Gamayun, the Swan Maiden, and Stratim. Relying on Gérard Genette's theory of intertextuality and the comparative analytical method, this research demonstrates that Slavic myths were influenced by Greek pre-texts especially the myths of Harpies and Sirens while adopting a more spiritual and celestial form in the Russian tradition.

Theoretical Background

As stated in *The World of Mythology* (McCall, 2006), *if you want to understand a people, study their myths. No one can grasp the essence of a nation's history without looking through the veil of its myths.* The study of hybrid beings half human, half bird has a long tradition in mythology and anthropology. James Frazer, in *The Golden Bough*, discussed the ritual and magical origins of such myths. Freud and Jung viewed these creatures as projections of the collective unconscious and as symbols of humanity's longing to transcend

earthly existence. In the twentieth century, with the rise of intertextual theories, comparative mythology gained new interpretative dimensions. Julia Kristeva and Roland Barthes, building on Bakhtin's dialogism, developed the concept of intertextuality, while Genette introduced the notion of transtextuality the network of relationships between texts. Within this framework, every myth can be seen as a text interlinked with its cultural pre-texts and hypertexts. This research therefore examines the Slavic bird-women in intertextual relation to their Egyptian, Mesopotamian, Greek, and Indian counterparts.

Research Objectives, Questions, and Hypotheses

The primary aim of this study is to analyze the structure and meaning of the bird-woman myth in Slavic culture and to uncover its intertextual connections with other civilizations.

Research Questions:

1. What are the cultural and mythological origins of Slavic bird-women, and can they be seen as derivatives of Greek mythology?
2. What similarities and differences exist between Slavic bird-women and their analogues in Egyptian, Greek, Indian, and Mesopotamian traditions?

The hypotheses formed for the questions were:

1. The Slavic bird-women especially Alkonost and Sirin were influenced by the Greek Harpies and Sirens, while older motifs from Egyptian and Mesopotamian civilizations (e.g., the soul-bird Ba) indirectly shaped their imagery.

2. In contrast to their demonic Greek prototypes, the Slavic bird-women acquired a divine and sacred dimension. From Genette's intertextual perspective, Slavic myths represent a hypertextual transformation of Greek pre-texts within a local religious and moral context.

Methodology and Data Collection

This study employs an analytical-comparative method. Data were collected from library sources, mythological dictionaries, ancient texts, and academic studies in Russian, Persian, and English. First, the primary Slavic mythological sources and related artworks (notably the paintings of Bilibin, Vasnetsov, and Vrubel) were examined. Second, the Greek, Egyptian, and Indian pre-texts were analyzed in terms of lexicon, iconography, and behavioral attributes. Finally, through Genette's model of intertextuality, both explicit and implicit connections among the myths were identified and classified.

Findings and Analysis

The findings indicate that all bird-women across the studied civilizations share a common archetypal origin—the human aspiration toward the sky as the source and destination of the soul. Yet, cultural interpretations vary significantly: In Ancient Egypt, the Ba-bird symbolized the human soul flying after death. In Greece, the Harpies and Sirens embodied demonic temptation and death. In India and East Asia, the Kinnara and Kinnari were heavenly lovers and celestial musicians. In Slavic mythology, this hybrid figure acquired new meaning: Alkonost and Gamayun became divine messengers, while Sirin retained the seductive yet spiritual aspect of her Greek counterpart. From an intertextual perspective, the Russian Sirin is the closest analogue to the Greek Siren—both use magical song to captivate and destroy—but the Russian version is depicted in a paradisiacal setting, surrounded by halos and symbols of faith. This transformation demonstrates a shift from pagan myth to Christian allegory. The Alkonost and Gamayun, messengers of truth and light, reflect the integration of Christian cosmology. The Swan Maidens, associated with water and renewal, became symbols of purity and rebirth, while Stratim, the mother of all birds, represents creation and the continuity of life.

Discussion and Conclusion

Intertextual evidence supports the conclusion that the Slavic image of the bird-woman evolved through a progressive reinterpretation of earlier Greek and Eastern pre-texts. The Greeks depicted the bird-woman as a figure of temptation and death, while the Slavs reinterpreted her within the framework of Christian spirituality and salvation. This evolution reveals three historical stages:

1. Ritual and spiritual phase √ in Egypt and Mesopotamia, where the bird-woman symbolized the soul or divine messenger.
2. Tragic and demonic phase √ in Greece, where she embodied temptation and mortality.
3. Mystical and redemptive phase √ in Slavic culture, where she became a symbol of divine grace and faith.

According to Genette's theory, these correspond to hypertextual (direct transformation) and metatextual (reinterpretation) relations. Hence, Slavic bird-woman myths can be regarded as spiritual re-creations of Greek pre-texts that transitioned from mythology into the realm of popular theology.

References

- Anusheh, Hassan. (1997). *Dictionary of Farsi literature, expressions and literary idioms*. Organization of Publication and Culture of Islamic Guidance.
- McCall, H. (2006). *World of myths* (translated by ΔΑ. Mokhber). Markaz Shamisa, S. (2015). *Literary forms*. Mitra.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه
سال ۱۳، شماره ۶۶، بهمن و اسفند ۱۴۰۴
مقاله پژوهشی

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های اسلاوی با رویکرد بینامتنیت

مهناز نوروزی^{۱*}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱

چکیده

مطالعات اسطوره‌شناسی، هم بر مطالعه اسطوره و هم بر مجموعه اساطیر متعلق به یک سنت مذهبی خاص دلالت دارد و گامی ارزشمند در شناخت گذشته اسرارآمیز نوع بشر و هستی‌شناسی به‌شمار می‌رود. زن - پرنده به‌عنوان یکی از انواع موجودات ترکیبی نیمه‌انسان - نیمه‌حیوان، از دیرباز در اغلب تمدن‌های بشری مانند یونان، روم، مصر، اسکانندیناوی، اسلاو و حتی ایران در ردیف موجودات اسطوره‌ای یا افسانه‌ای جای داشته‌اند. این موجودات گاهی با مفهوم خیر و گاهی با مفهوم شر در ارتباط بوده و به‌عبارتی، یا الهی و اهورایی‌اند یا شیطانی و اهریمنی. در پژوهش حاضر، با اتخاذ روش تحقیق تحلیلی - تطبیقی و با تکیه بر نظریه بینامتنیت ژرار ژنت برآئیم تا به واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های اسلاوی و کشف مناسبات بینامتنی آن با نمونه‌های مشابه در دیگر تمدن‌ها بپردازیم. در اسطوره‌های اسلاوی پنج نوع زن-پرنده با نام‌های آکانوست، سیرین، گامایون، قو - دوشیزه و استراتیم وجود دارد که

۱. دانشیار گروه زبان‌های خارجه، دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران (نویسنده مسئول)

*mah.norouzi@gonbad.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0001-6919-0138>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

وجوه تشابه و تفارق آن‌ها به تفصیل بیان شده است. بررسی یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هر چند اسطوره‌های نیمه‌انسان - نیمه‌پرنده در تمدن‌های مصر و بین‌النهرین را می‌توان به‌عنوان پیش‌متن‌های اولیه موجودات زن-پرنده نزد یونانی‌ها و اسلاوها برشمرد، اما پیش‌متن‌های اصلی برای اسطوره‌های اسلاوی، اسطوره‌های یونانی هارپی و سپرن هستند. ویژگی منحصر به فرد اسطوره‌های اسلاوی، تبلور دین در سیمای آن‌هاست.

واژه‌های کلیدی: اسطوره‌شناسی، اسطوره اسلاوی، زن-پرنده، بینامتنیت، ژرار ژنت.

۱. مقدمه

۱ - ۱. بیان مسئله پژوهش

اسطوره‌شناسی یا علم اساطیر، مجموعه‌ای از اسطوره‌ها و افسانه‌ها را دربرمی‌گیرد که به جامعه یا فرهنگی معین تعلق دارند. اندیشمندان این حوزه در تلاش‌اند تا با شکافتن پوسته این اسطوره‌ها و افسانه‌ها و کاویدن نمادها و نشانه‌های رازگونه زبان اسطوره، باورها و اندیشه‌های نهفته در دل آن‌ها را بیرون بکشند و بررسی کنند. بدین‌سان «اسطوره‌شناسی در کنار دو دانش دیرینه باستان‌شناسی و زبان‌شناسی تاریخی، دانشی است که به یاری آن می‌توان پاره‌هایی از فرهنگ ناشناخته و گمشده آدمی را در روزگاران گذشته بازیافت» (واحد دوست، ۱۳۸۱، ص. ۲۶) از اواسط قرن نوزدهم، اسطوره‌شناسان و قوم‌نگاران به همانندی‌هایی میان اسطوره‌ها، دوره‌ها و زمینه‌های ظهور آن‌ها پی بردند و در راستای مطالعات تطبیقی، اسطوره‌های بدوی و کلاسیک (یونان و روم)، در گذر زمان، به‌عنوان معیار تجزیه و تحلیل‌های اسطوره‌ای مورد توجه قرار گرفتند. اسطوره‌شناسی تطبیقی نوین که در آغاز قرن بیستم شکل گرفت، به‌دنبال تطبیق نظام‌مند اسطوره‌ها و کشف پیوندهای تاریخی و قابل‌ارزیابی موجود در نظام‌های اساطیری مشخص بود و می‌کوشید نه به سرچشمه اساطیر، که به تحولات اسطوره‌ها در

یک دوره به نسبت طولانی دست یابد. در این مسیر اولین مکتب بزرگ اساطیرشناسی تطبیقی، مکتب زبان‌شناسان بود که ابتدا در آلمان و بعد در فرانسه پدید آمد و دیدگاه‌های مختلفی را درباره ارتباط میان زبان و اسطوره مطرح ساخت که مورد بحث ما در این کوتاه‌سخن نیست.

به‌هرروی، اسطوره‌شناسی در تلاطم راهی پریچ‌وخم در گستره دیدگاه‌های قوم‌نگاری، زبان‌شناسی و حتی روان‌شناسی، همچنان نیازمند پژوهش‌هایی برای پاسخ به پرسش‌هایی درباره خاستگاه، کارکرد، همانندی و غیره است. در پژوهش حاضر نیز، در پرتو اسطوره‌شناسی تطبیقی برآنیم تا با بهره‌گیری از رویکرد بینامتنیت، گریزی بر پیش‌متن‌ها یا به‌بیانی دیگر، پیش‌نقش‌های یکی از موجودات اسطوره‌ای در فرهنگ اسلاوی بزیم. قوم اسلاو معمولاً در خلق آثار ادبی، هنری و فرهنگی خود اغلب از طبیعت الهام می‌گرفته و در دوران بت‌پرستی و پیش از ظهور دین مسیحیت در اواخر قرن دهم پس از میلاد، بسیاری از نیروهای طبیعت را به‌عنوان خدایان خود برگزیده و می‌پرستیده است (توتم‌پرستی). در میان این خدایان گیاهان، ماه، خورشید، ستارگان، جانوران، پرندگان و حتی سنگ نیز وجود داشته‌اند. اصطلاح توتم بیشتر در مردم‌شناسی به‌کار می‌رود و «به حیوانات یا گیاه و یا هر شیئی که جنبه تقدس داشته و مورد احترام خاص قبیله یا اجتماعی باشد، اطلاق می‌گردد. توتم سمبل و مظهر حامیان و پرستندگان خود است. فریزر^۱ در کتاب شاخه زرین^۲ می‌گوید که اقوام باستانی اعتقاد داشتند که روح متوفی می‌تواند در گیاه یا حیوان یا شیئی حلول کند و بدین جهت برای برخی از گیاهان یا جانوران احترام خاصی قائل بودند» (شمیسا، ۱۳۹۴، ص. ۹۰). باور سخت و دیرینه اسلاوها به توتم و یاری‌گری نیروهای طبیعت، موجب انتقال بسیاری از این اسطوره‌ها به قصه‌ها و داستان‌های حماسی روسی نیز شده است.

در اسطوره‌شناسی اسلاوی و به‌ویژه اسلاو شرقی، در زیرمجموعه اسطوره‌های جانوران یا حیوانات، سیمای پرنده‌گان افسانه‌ای و جادویی دارای جایگاه مهمی است که ردپای آن را در فرهنگ باستانی اسلاوها نیز می‌توان جست. از جمله موجودات اسطوره‌ای که در اغلب تمدن‌های دنیا به چشم می‌خورند، موجودات ترکیبی نیمه‌انسان - نیمه‌حیوان هستند که در میان آن‌ها، ترکیب نیمه‌انسان - نیمه‌پرنده، دارای انواع مختلف و ویژگی‌های مشترک قابل توجهی است. بی‌شک، حضور سیماهای مشترک این‌چنینی، وام‌دار برخوردهای فرهنگی و تمدنی میام اقوام مختلف بوده که می‌تواند بستر گسترده و مناسبی را برای انجام پژوهش‌های تطبیقی فراهم آورد.

۱ - ۲. هدف، اهمیت و ضرورت پژوهش

در مقدمه کتاب جهان اسطوره‌ها^۳ آمده است که «اگر می‌خواهی مردم را بشناسی، اسطوره‌های آن‌ها را بیاموز. هیچ‌کس نمی‌تواند جوهر تاریخ یک ملت را دریابد مگر آن‌که از چشم آن‌ها، یعنی از خلال پرده‌های اسطوره به آن بنگرد» (مک‌کال، ۲۰۰۴، ترجمه مخبر، ۱۳۸۵، ج. ۲/ ص. یازده) بنابراین، هدف از نگارش این پژوهش، بازشناختن این موجودات اسطوره‌ای از منظر اسطوره و یافتن وجوه تشابه آن‌ها با موجوداتی از این قبیل در اسطوره‌های دیگر ملل و پی‌بردن به میزان و چگونگی وقوع دادوستد فرهنگی میان آن‌هاست. از این رو، ابتدا با استناد به منابع موجود به مفهوم پرنده در اساطیر و سپس، تفسیر ویژگی‌های اسطوره‌ای زن-پرنده نزد ملت‌های مختلف به‌ویژه یونانیان، مصریان و ایرانیان پرداخته و سپس با مروری بر نمونه‌های مشابه نزد اسلاوها، وجوه تشابه و تفارق میان ایشان را با تکیه بر نظریه بینامتنیت ژرار ژنت بررسی خواهیم کرد. در توجیه کارکرد مطالعه مناسبات بینامتنی درخصوص موضوع مطرح‌شده نیز

می‌توان گفت که «بنا به بررسی‌های تطبیقی اسطوره‌ها نزد ملت‌های مختلف، مشخص می‌گردد که در وهله اول، برخی اسطوره‌ها اغلب نزد ملت‌های مختلف در نقاط مختلف جهان وجود داشته و تکرار می‌شوند و در وهله دوم، پرتکرارترین موضوعات و نقش‌مایه‌های مرتبط با اساطیر مانند آفرینش جهان، پیدایش انسان، مفاهیم فرهنگی، نظام اجتماعی، اسرار حیات و ممات و غیره، به‌طور دقیق به مسائل عمیق و ریشه‌ای خلقت جهان بازمی‌گردند» (Токарев, С.А. и Мелетинский Е.М. 1991. с.12). لذا این فرضیه مطمح نظر است که برخی اسطوره‌ها را می‌توان به‌عنوان پیش‌متن یک اسطوره یا مجموعه‌ای از اسطوره‌های دیگر در نظر گرفت. از جمله مواردی که ضرورت انجام این تحقیق را توجیه می‌کند، ناآشنا بودن اسطوره‌های اسلاوی و به‌ویژه اسطوره زن-پرنده نزد قوم اسلاو برای مخاطبان ایرانی و توجه به این نکته است که اسطوره‌های زن-پرنده اسلاوی، برخلاف تصور، کاملاً منطبق با اسطوره‌های مشابه یونانی نیستند. مشاهده شده است که در بسیاری از پژوهش‌های فارسی، معمولاً هر نقش‌مایه زن-پرنده را براساس شباهت ظاهری، هارپی می‌نامند که صحیح نیست و بررسی نمونه‌های مشابه در تمدن‌های گوناگون، به‌منظور اشتباه‌زدایی و نیل به دانش تازه در این حوزه، امری ضروری می‌نماید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱ - ۳. روش و پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر با روش تحقیق تحلیلی - تطبیقی و تکیه بر مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای انجام گرفته است. در قسمت بحث اصلی ضمن برشمردن ویژگی‌های موجودات ترکیبی زن-پرنده در اسطوره‌های اسلاوی، با در نظر گرفتن مناسبات بینامتنی به مشابهت‌های موجود بین این موجودات اساطیری نزد اسلاوها و سایر اقوام و

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

تمدن‌ها پرداخته می‌شود. بررسی این مشابهت‌ها هم در سیمای ظاهری و هم در ویژگی‌های رفتاری و نیروهای فراطبیعی این موجودات اسطوره‌ای صورت می‌گیرد؛ اینکه، ضمن برشمردن ویژگی‌های ظاهری، به تحلیل تطبیقی توانایی‌ها و نقش سمبلیک آن‌ها نزد اقوام پرداخته خواهد شد. در مسیر انجام پژوهش به این پرسش‌ها پاسخ خواهیم داد که:

- هر یک از موجودات ترکیبی نیمه‌زن - نیمه‌پرنده مورد بررسی در این تحقیق، دارای چه ویژگی‌های بارز و مشترک اسطوره‌ای هستند؟
- آیا می‌توان خاستگاه مشترکی را به‌عنوان پیش‌متن برای این موجودات ترکیبی نیمه‌زن - نیمه‌پرنده نزد اقوام مختلف در نظر گرفت؟
- مفاهیم و صور موجود در کدام تمدن‌ها، نقش و جایگاه اصلی در شکل‌گیری نمونه‌های اسلاوی این موجودات داشته‌اند و آیا نمونه‌ی اسلاوی این موجودات کاملاً با اساطیر یونانی منطبق است؟

۱ - ۴. پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌های انجام‌شده مرتبط با موضوع مورد تحقیق می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتاب *قهرمان هزارچهره* (نشر گل آفتاب، ۱۳۸۵) اثر جوزف کمبل با ترجمه فارسی شادی خسروپناه به الگوهای مشترک در اساطیر و افسانه‌های جهانی می‌پردازد و اشاراتی هم به موجودات نیمه‌زن - نیمه‌پرنده و بیشتر در تمدن یونانی دارد؛
- کتاب *معمای جغد: تاریخ طبیعی مصور* (انتشارات دانشگاه ییل، ۲۰۱۷) نوشته مایک آنوین و دیوید تیپلینگ به زبان انگلیسی نیز به شکل‌گیری اسطوره‌های مرتبط با

جغد و موجودات پرنده‌مانند از جمله زن - پرندگان در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف جهان می‌پردازد، ولی از زن - پرندگان در تمدن اسلاوی سخن نمی‌گوید؛

- در مقاله «سیمای پرندگان با سر انسان در نقاشی‌های عصر برنز تا اوایل قرن بیستم» (Elhelw R., 2020) به زبان انگلیسی به بررسی سیمای انسان - پرندگان در هنر و نقاشی‌های عصر برنز تا قرن بیستم پرداخته شده و توضیح مختصری هم درباره زن - پرندگان از جمله سه اسطوره اسلاوی آکانوست، سیرین و قو - دوشیزه ارائه شده که البته پژوهشی تطبیقی نیست و بیشتر به شرح ویژگی‌های این موجودات در نقاشی‌ها پرداخته است.

در میان پژوهش‌های روسی نیز معمولاً در دانشنامه‌های مختلف اساطیر اسلاوی، از این موجودات سخن به میان آمده و اغلب مقالات مرتبط نیز بیشتر به چگونگی شکل‌گیری سیمای این موجودات و ویژگی‌های آن‌ها در افسانه‌ها و اسطوره‌های روسی پرداخته‌اند که چند نمونه از آن‌ها را برمی‌شمیریم:

- در بخش‌هایی از کتاب *پرندگان در اسطوره‌ها، فولکلور و هنر نوشته ا.م. ایوانووا* - کازاس (سن‌پترزبورگ، ۲۰۰۶) درباره برخی از زن - پرندگان اسطوره‌ای اسلاوها هم سخن رفته و ویژگی‌های ظاهری و رفتاری ایشان تشریح شده، اما مقایسه‌ای با سایر موجودات مشابه با دیگر تمدن‌ها صورت نگرفته است؛

- نینا کراسنادمبسکایا در مقاله روسی خود با نام «سیمای زن-پرنده در قاب شاخه پرشکوفه» که در مجموعه *رساله جانوران ۲* (سن‌پترزبورگ، ۲۰۱۲) انتشار یافته، به مقایسه سیمای زن - پرندگان اسلاوی با نمونه مشابه قره - یاکی نزد قوم سینهالی، بزرگ‌ترین گروه نژادی سری‌لانکا می‌پردازد؛

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

- لاشمانووا و رادیونوف در مقاله‌ای با نام «زن - پرندگان اسلاوی: چگونگی پیدایش» (مجله دانشگاه دولتی چلیابینسک، ۲۰۲۳) بیان می‌دارند که سیمای سیرین و آلکانوست، پرندگان اسطوره‌ای بهشتی نزد قوم اسلاو، برگرفته از سیمای هارپی و سیرن در اساطیر یونان هستند و به مرور، پس از ظهور مسیحیت به موجوداتی مقدس تبدیل شده‌اند، اما به مناسبات بینامتنی آن‌ها نپرداخته‌اند؛

- در مقاله «زن - پرندگان در فرهنگ و ادب روسی» نوشته‌ای. آکچورینا و و. ایشیکا (مجموعه مقالات کنفرانس، ساراتوف، ۲۰۲۲) تنها به ترسیم سیمای زن - پرندگان در اسطوره‌های اسلاوی و کاربرد آن‌ها در هنر و فرهنگ مردمان روسیه باستان پرداخته شده و اشاره‌ای به پیشینه ظهور آن‌ها یا نمونه‌های مشابه ایشان در دیگر تمدن‌ها نشده است.

پژوهش‌های مرتبط با این موضوع در زبان فارسی نیز بیشتر در حوزه نگارگری و هنر اسلامی تدوین شده‌اند که برخی نمونه‌ها عبارت‌اند از:

- مقاله «بررسی نقش هارپی و ققنوس در نگاره‌های شاهنامه ایران و نقاشی‌های روسیه» (آقاجان‌زاده، ۱۳۹۸) که یگانه پژوهش درباره اسطوره‌های زن - پرنده اسلاوی به زبان فارسی است و نگارنده آن، ضمن بررسی چند مورد از نقش‌های مشترک هارپی و ققنوس در روسیه و ایران به این نتیجه دست یافته که اسطوره‌هایی از این قبیل در تمدن و فولکلور پیشین این سرزمین‌ها ریشه دارد و نسل‌به‌نسل حفظ شده و حتی وارد مذهب و ادعیه گردیده و هرچند با گذشت زمان دچار تغییراتی در طراحی شده‌اند، اما مفهوم اولیه خود را حفظ کرده‌اند. در این مقاله رویکرد بینامتنی مطابق آنچه در پژوهش حاضر مدنظر بوده، مشاهده نمی‌شود؛

- در مقاله «مفاهیم مرتبط با هاری و اسفنکس در تمدن‌های باستانی یونان و مصر» (طاهری و کشتگر، ۱۳۹۴) مؤلفان به این نتیجه رسیده‌اند که مفاهیم مرتبط با هاری و اسفنکس در هر دو تمدن یونان و مصر بر عقاید و باورهای آن‌ها استوار است و موجودی نیک در یک تمدن، می‌تواند در تمدنی دیگر موجودی شر باشد. نویسندگان در مقاله‌ای دیگر با نام «تصویر هاری در هنر اسلامی با تکیه بر آثار فلزی و سفال (قرون پنجم تا هشتم ه.ق.)» (۱۳۹۳) به این نتیجه دست یافته‌اند که گسترش عرفان اسلامی و علم نجوم از جمله عوامل مؤثر در پیدایش این نماد بوده است؛

- در مقاله «مطالعه تطبیقی نقش مایه موجود ترکیبی زن-پرنده در هنر ایران عصر سلجوقی با هنر تمدن‌های بین‌النهرین، هند و آسیای جنوب شرقی» (حسینی و اسدی، ۱۴۰۰) با اتکا بر تئوری بینامتنیت، این نتیجه حاصل شده است که نقش مایه زن-پرنده سلجوقی برآمده از پیش‌متن‌های بین‌النهرینی و هندی بوده و کم‌تر مشابهتی با نمونه یونانی دارند، بنابراین، عنوان هاری برای زن - پرنده سلجوقی کاربردی ندارد؛

- در مقاله «بررسی سیر تحول نقش هاری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا دوران معاصر)» (محمودی و رحمانی، ۱۳۹۶) این نتیجه حاصل شده است که نقش هاری در هنر معاصر، ضمن حفظ فرم اصلی خود، مفاهیم متغیری را عرضه می‌دارد، اما در نهایت به واسطه جوهره وجودی‌اش (انسان - پرنده) با مفاهیم آسمانی و معنوی پیوند دارد؛

- در مقاله «نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران» (حسینی، ۱۳۹۱) نگارنده در تحقیقی جامع‌تر، مفاهیم بلند عرفان اسلامی و همچنین، صورت‌های فلکی و اساطیر ایران باستان را در کاربرد این نقوش در هنر اسلامی ایران دخیل می‌داند.

اگرچه مقاله‌های بی‌شماری با رویکردهای این‌چنینی وجود دارند، اما در این کوتاه‌سخن مجال پرداختن به آن‌ها نیست. بدین ترتیب، می‌توان ادعا کرد که طبق بررسی‌های انجام‌شده، پژوهشی با رویکرد مطالعه بینامتنی اسطوره‌های اسلاوی با دیگر اسطوره‌های جهان با تکیه بر تئوری ژرار ژنت مسبوق به سابقه نیست و لذا امید آن داریم تا این پژوهش بتواند نکات تازه‌ای را آشکار سازد.

۲. چارچوب نظری

اگر مروری بر تاریخچه ظهور و گسترش اسطوره داشته باشیم، درمی‌یابیم که فلاسفه، نخستین کسانی بودند که به تبیین اساطیر پرداختند، مثلاً، اوهمروس^۴ (۳۳۰ - ۲۶۰ ق.م). فیلسوف یونانی را می‌توان یاد کرد که برای اساطیر خاستگاه تاریخی می‌جست. در غرب تا سده نوزدهم میلادی، بیشتر بر محتوای اساطیر، آن هم اساطیر یونانی و رومی و توراتی، تأکید می‌ورزیدند، اما از سده نوزدهم میلادی با کشف زبان سانسکریت، به اساطیر سایر ملل و در نتیجه به صور گوناگون اساطیر مشابه نیز توجه ورزیدند. این گام را جیمز جورج فریزر (۱۸۵۴ - ۱۹۴۱م)، مردم‌شناس اسکاتلندی، برداشت. وی مجموعه‌ای از اساطیر و آیین‌های هم‌شکل سراسر جهان را، بی‌اعتنا به اختلاف فرهنگی میان آن‌ها، در کتابی به نام *شاخه زرین گرد آورد*. فریزر عقیده داشت که اثر وی، تحقیقی مردم‌شناختی، بر پایه روش تطبیقی، است. زیگموند فروید^۵ (۱۸۵۶ - ۱۹۳۹م) و شاگردش، کارل گوستاو یونگ^۶ (۱۸۷۵ - ۱۹۶۱م) از دیدگاه روان‌کاوی به اساطیر نگرستند. بنا به نظر انوشه، فروید اساطیر را در پرتو رؤیا تفسیر کرده و بر این باور است که اساطیر، ته‌مانده‌های تغییرشکل‌یافته تخیلات و امیال اقوام و ملل و رؤیاهای متمادی بشریت در دوران جوانی‌اند. اسطوره در تاریخ حیات بشریت، یعنی از لحاظ تکوین و تسلسل تیره‌های حیوانی، همان نقش رؤیا در زندگی فرد را دارد و اما

یونگ معتقد بود که اساطیر پیش از هر چیز تجلی خواست‌های ناخودآگاهند. از سویی دیگر، مردم‌شناسان نیز اساطیر را برای شناخت بهتر تمدن‌ها و جوامع و آداب و رسوم آن‌ها مورد بررسی قرار می‌دهند. نویسندگان تاریخ ادیان هم از اساطیر برای شناخت عقاید و نظام‌های فکری جوامع پیشین بهره می‌برند (انوشه، ۱۳۷۶، صص. ۹۱ - ۹۲).

در همین راستا، یکی از بسترهای مطالعه اساطیر، بررسی مناسبات بینامتنی آن‌هاست و به اعتقاد لوی استروس^۷، اسطوره صفحه‌ای از نت‌های موسیقی متصل‌به‌هم و قابل خواندن است و عناصر یک اسطوره، شناسنده سایر اساطیر است (نک. احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۸). اندیشمندان زیادی، طی سال‌ها تلقی‌های گوناگونی از مفهوم بینامتنیت^۸ به دست داده‌اند. بینامتنیت که در نقد ادبی به معنای پیوند یا هم‌بستگی میان یک متن ادبی با دیگر متون به کار می‌رود، در گذر زمان، به یکی از مفاهیم کلیدی پسا ساختارگرایی و پست‌مدرنیسم بدل شده است. اصطلاح بینامتنیت در سال ۱۹۶۶م از سوی ژولیا کریستوا^۹ و براساس تحلیل نظریه «گفت‌وگومندی» و «چندصدایی» رمان از سوی میخائیل باختین، منتقد و نظریه‌پرداز روسی و همچنین، برپایه زبان‌شناسی سوسور^{۱۰}، نشانه‌شناس سوئیسی و بنیان‌گذار زبان‌شناسی مطرح شد. این اصطلاح، در راستای ثبت پدیده گفت‌وگو میان یک متن با متون و ژانرهای پیش و موازی با آن در زمان به کار گرفته شد. هر متنی، هر دست‌آفریده منحصر به فردی، در قالب پاسخ به متون قبلی در نظر گرفته شده و «جهان، از دریچه بینامتنیت، به عنوان یک متن و به عبارتی، بینامتن عظیم ظاهر می‌شود که در آن همه چیز قبلاً گفته شده و چیزهای جدید فقط به عنوان مخلوطی از عناصر خاص در ترکیب‌های دیگر امکان ظهور می‌یابند» (Ильин И.П.) (1996. c.158). شکل‌گیری حلقه تل‌کل که علاوه بر کریستوا، چهره‌های شاخصی همچون رولان بارت^{۱۱}، میشل فوکو^{۱۲}، ژاک دریدا^{۱۳}، فیلیپ سولرس^{۱۴} و عدّه‌ای دیگر

در آن حضور داشتند، و به‌ویژه فعالیت‌های کریستوا و بارت موجب گسترش و رسمی شدن اصطلاح بینامتنیت در گذر زمان شد.

نمایندگان این جریان‌های ادبی با تلقی فرهنگ به‌عنوان آمیزه‌ای از متون و در نتیجه، به‌عنوان یک «بین‌متن» واحد، بینامتنیت را ویژگی اجباری هر متنی می‌دانستند که به نظر آن‌ها همیشه حاوی ارجاعات آگاهانه یا ناخودآگاه به متون دیگر است و «به پارچه‌ای نوبافته از نقل‌قول‌های قدیمی» (Bart P. 1989. c.417) می‌ماند. این درک از متن ادبی مستلزم تضعیف اصل نویسنده در آن است که در نهایت تحت‌عنوان «مرگ مؤلف» از سوی بارت اعلام می‌شود. در تحلیل ادبی معاصر، بینامتنیت اغلب همه اشکال ممکن روابط بین متون اعم از کنایه، تقلید، برگرفتنگی و نقل‌قول را دربر می‌گیرد. بدین ترتیب، هم یک متن مجزاً و هم مجموعه‌ای از متون را که به‌لحاظ نویسنده، ژانر ادبی، مکتب ادبی، مضمون و مانند آن‌ها اشتراکاتی دارند، می‌توان در چهارچوب روابط بینامتنی مورد توجه و مذاقه قرار داد.

پس از ژولیوا کریستوا و رولان بارت، به‌دنبال تلاش‌های گسترده و جدی افرادی همچون لوران ژنی^{۱۵}، مایکل ریفاتر^{۱۶} و سپس ژرار ژنت^{۱۷}، بینامتنیت از یک نظریه صرف به نظریه‌ای کاربردی و روشی نوین و فراگیر برای تحلیل متن تبدیل می‌شود. ژرار ژنت «با گسترش دامنه مطالعاتی کریستوا هر نوع رابطه میان یک متن با متن‌های دیگر یا غیر خود را با واژه جدید ترامتنیت نام‌گذاری نمود و آن را به پنج دسته تقسیم کرد که بینامتنیت یکی از اقسام آن محسوب می‌شود. اقسام دیگر ترامتنیت عبارت‌اند از سرمتنیت، پیرامتنیت، فرامتنیت و بیش‌متنیت که هر یک تقسیم‌بندی‌های دیگری را شامل می‌شود. از این میان، بینامتنیت و بیش‌متنیت به رابطه میان دو متن هنری می‌پردازند و سایر اقسام ترامتنیت به رابطه میان یک متن و پیرامتن‌های پیوسته و

گسسته اشاره دارند. فرامتن رابطه تفسیری یک متن نسبت به متن دیگر را مورد توجه قرار می‌دهد و سرمتنیت به رابطه میان یک متن و گونه‌ای که به آن تعلق دارد، می‌پردازد» (احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۴۲). بررسی بینامتنیت ژنتی نشان می‌دهد که «دارای ابعاد محدودتری است و رابطه میان دو متن براساس هم‌حضور است. به عبارت دیگر، هر گاه بخشی از یک متن (متن ۱) در متن دیگری (متن ۲) حضور داشته باشد، رابطه میان این دو، رابطه بینامتنی محسوب می‌شود» (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۸۷). آنچه مسلم است بینامتنیت ژنتی به حضور متنی در متن دیگر و عنصر برگرفتگی تأکید بسیار دارد و در تحقیق حاضر نیز، بررسی مناسبات بینامتنی اسطوره‌های زن-پرنده نزد اسلاوها و دیگر تمدن‌ها، بر نظریه فوق استوار شده است.

۳. نمادشناسی پرندگان در اسطوره‌های ملل

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، موضوع اصلی این تحقیق، بررسی و تحلیل ویژگی‌های موجود ترکیبی زن-پرنده در اسطوره اسلاوی و کشف مناسبات بینامتنی آن با نمونه‌های مشابه در دیگر تمدن‌هاست، لذا در راستای این واکاوی، ابتدا به معانی مختلف پرنده و نمادها و معانی منتسب به آن در باورهای قومی و اساطیری ملل گوناگون می‌پردازیم. به‌طور کلی، معنای سمبلیک پرنده طی اعصار مختلف شامل «آرزو، آزادی، آسمان، ابر، الهام، باد، پیشگویی، پیام‌رسانی، تناسخ روح، تنفس، جاودانگی، حاصل‌خیزی، خورشید، ذات الهی، روح زندگی، روح هوا، رشد، عجله و شتاب، کودک، و در معنای مجازی، اخبار خوب» (جایز، ۱۹۶۱، ترجمه بقاپور، ۱۳۹۷، ص. ۲۸) بوده است و اما، در باورهای متعدد اقوام و اساطیر، پرنده دارای برخی قابلیت‌های افسانه‌ای و خارق‌العاده است که برخی از آن‌ها جنبه مثبت و برخی جنبه منفی دارند. برای نمونه پرنده می‌تواند

بازگوکننده اسرار خدایان و محافظ درخت معرفت و درخت زندگی باشد. سرخ‌پوستان اعتقاد داشتند که پرنده تجسمی از روح در بهشت است و حمل‌کننده مردگان به بهشت، بنابراین، قایق‌های حمل جنازه را به شکل پرنده می‌ساختند. در باور مردم بومی استرالیا، خدایان دراصل از پرندگان بوده‌اند. نمونه جالب دیگر در افسانه‌های بریتانیا آمده که در آن‌ها، پرنده و سنگ، فرزندان خورشید و ماه بودند که سنگ مبدل به مرد و پرنده مبدل به زن شده و این دو درواقع پدر و مادر نوع بشر هستند. در عقاید و باورهای اساطیری جزیره پاسیفیک، پرنده مقام برجسته‌ای در داستان آفرینش دارد و آن را پیک خداوند متعال می‌دانند که مأموریت دارد درخت یا سنگی را برای خلقت بارور سازد. در سیبری که بخشی بزرگ از سرزمین روسیه را دربرمی‌گیرد، پرنده را ایزد رعد و تجسمی از مردگان آمرزیده که روی درخت کیهانی زندگی می‌کنند، برمی‌شمارند. در پاره‌ای از اساطیر سیبری، پرنده به اعماق دریای نخستین فرو می‌رود و با مقداری گل در متقار بازمی‌گردد که دنیا با آن شکل می‌گیرد. در اساطیر سومر نیز مردگان در زیر زمین به هیبت پرندگان می‌زیند (همان، صص. ۲۸ - ۲۹).

حیوانات نزد سلت‌ها مانند بسیاری اقوام غیرمسیحی دیگر، به‌لحاظ برخی ویژگی‌ها تکریم می‌شده‌اند و برای نمونه «قابلیت پرواز در پرندگان نیز تمثیلی از روح انسان به‌شمار می‌آید که به‌هنگام مرگ از قید تن رها می‌شود. یکی از عناصر مهم اسطوره مقدس، فقدان حد و مرزهای مشخص میان صورت‌های انسانی و حیوانی است. این مطلب به‌معنای آن است که در شمایل‌نگاری‌ها می‌توان خدایانی نیمه‌حیوان ریخت را انتظار داشت» (برن و همکاران، ۲۰۰۳، ترجمه مخبر، ۱۳۸۷، ص. ۵۱۶). بال‌وپر به تعبیر هندرسن، از سایر قسمت‌های تن به خدا نزدیک‌تر است و گرایندگی به‌سوی آسمان‌ها و بردن تن بدانجا که مسکن خدایان است، خاصیت طبیعت آن به‌شمار می‌رود

(پورنامداریان، ۱۴۰۲، ص. ۴۱۰) و به‌طور کلی، بال بر روی بدن انسان، آن‌گونه که اغلب فرشتگان تصویر شده‌اند و از این منظر با پرندگان شباهت یافته‌اند، علامت ایزدی و نماد قدرت محافظت است.

در بسیاری از اسطوره‌های چینی نیز از پرندگان بدشگونی شبیه به خروس با صورتی انسانی نام برده‌اند که نامش از صدای خودش به‌صورت «فو - شی!» گرفته شده و هر جا حضور یابد، نشانه وقوع جنگ است (مک‌کال، ۲۰۰۴، ترجمه مخبر، ۱۳۸۵، ص. ۲۹۰). پرنده در افسانه‌های کهن و اسطوره‌های ایرانی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و از جمله معروف‌ترین این پرندگان سیمرغ و مرغ هما(ی) هستند که پژوهش‌های زیادی هم درباره آن‌ها به انجام رسیده است. یکی از مهم‌ترین معانی نمادین پرنده «در عرفان اسلامی «روح و جان» است، بدین معنا که روح به‌صورت ذاتی بال‌دار تصور شده است که به‌سوی عالم افلاک در حرکت است تا به موطن اصلی خود یعنی آسمان برسد. حسین نصر می‌گوید: تمام آن کسانی که در این جهان سایه‌های فانی و زودگذر را خانه خود نمی‌دانند و آرزوی آن را دارند که ریشه خود را در مأوای آسمانی بیابند، به خانواده پرندگان تعلق دارند، چون روح آن‌ها بال دارد و چه اهمیت دارد که در پرواز به‌سوی حصول به قرب الهی تا چه حد بی‌تجربه‌اند» (آقاجان‌زاده، ۱۳۹۸، ص. ۴). به‌طور کلی، در اسطوره‌های ایران، پرنده را منتقل‌کننده وحی و سروش و نماینده خرد متعالی می‌دانند. تنگوها^{۱۸} از جمله آفریده‌های اساطیری ژاپن هستند که به باور مردمان این کشور در میان درختان و نواحی کوهستانی مأوا گزیده‌اند و سیمایی نیمه‌انسانی و نیمه‌پرنده با بینی‌های کشیده و گاهی با ردایی از پر یا برگ دارند. این موجودات هرچند نیرنگ‌باز و حيله‌گرند، اما خبیث و بدکار نیستند. (استورم، ۲۰۱۷، ترجمه اسماعیل‌پور،

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

۱۳۹۶، ص. ۲۲۳). نمونه‌های زیادی از این موجودات بال‌دار را می‌توان در فرهنگ اساطیری ملت‌ها و اقوام مختلف یافت.

مخلوقات اساطیری ترکیبی را می‌توان به انواع انسان - حیوان، حیوان - حیوان، انسان - گیاه و حیوان - گیاه تقسیم کرد و زن - پرنده‌گان در زمره موجودات ترکیبی انسان - حیوان جای دارند که موجوداتی با سر انسان و بدن جانور یا برعکس هستند و گاهی با حالات و رفتارهای انسانی توصیف شده‌اند؛ به عبارتی، این موجودات با داشتن ویژگی‌های انسان و پرنده به‌طور هم‌زمان، میان زمین و آسمان میانجی‌گری می‌کنند. در کتاب مشهور *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* (۶۷۸ ق/ ۱۲۸۰م) نوشته زکریای قزوینی از این مخلوقات به‌عنوان «عجیب» یاد شده است. «اصطلاح «عجیب» به‌معنی پدیده یا موجودی است که به‌صورت طبیعی و واقعی وجود ندارد؛ در مقابل، تصویری که وجود ندارد یا واقعی نیست و به‌وسیله انسان یا سایر عوامل طبیعی نادر به‌وجود آمده، به‌اصطلاح «غریب» (غرائب) گفته می‌شود» (کایزو، ۲۰۰۸، ص. ۴۹؛ به نقل از: طاهری و زندحقیقی، ۱۳۹۱، صص. ۲۷ - ۲۸). مخلوقات عجیب نقش عمده‌ای در باورهای عامیانه و در اعتقادات بشر نخستین پیرامون جهان هستی و آفرینش آن ریشه دارند. گاه به اساطیر و گاه به آیین‌ها و مناسک دینی مربوطند، اما هر چه هست دارای شکل و ویژگی‌های خاص خود هستند و ارتباط نزدیکی با انسان، و ازسویی، با یکدیگر دارند.

بررسی‌ها نشان می‌دهند که نیمه پرنده این موجودات ترکیبی زن-پرنده را گاه شاهین و گاه عقاب می‌دانند. هر دوی این پرنده‌ها مظهر فناپذیری هستند، اما عقاب، افزون‌براین، سمبل اقتدار، پادشاهی، عظمت و حتی شورش و شیطان نیز به‌شمار می‌رود. شاهین را همچنین پرنده‌ای خوش‌شگون نیز قلمداد می‌کنند و پرنده‌ای که

همیشه به مبدأ بازمی‌گردد. شاهین نزد سرخ‌پوستان، خدای خدایان است. در فرهنگ مسیحی نیز شاهین تربیت شده، نماینده انسان مقدس و مظهر رستگاری است و شاهین وحشی نماینده انسان شریر. عقاب، این سلطان پرندگان، تنها پرنده‌ای است که می‌تواند مستقیماً به خورشید خیره شود، کنایه از حقیر شمردن دنیا. در افسانه‌های قرون وسطایی هم عقاب نماد تجدید حیات فیزیکی و روحی بوده است. اینک پس از آشنایی اندک با ذهنیت موجود درباره سیمای پرندگان و به‌ویژه زن - پرندگان در باورهای اسطوره‌ای، به سراغ موضوع مورد پژوهش می‌رویم.

۴. زن - پرندگان در تمدن‌های جهان

۴ - ۱. «با»^{۱۹} یا پرنده روح^{۲۰} در تمدن مصر باستان

در برخی تحقیقات به این موضوع اشاره شده است که «اولین تصاویر موجود متناسب به ایزدبانوان زایش و باروری به شکل زن-پرنده به دوران نوسنگی در اروپای باستان (حدود ۷۰۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد) بازمی‌گردد، اما پیش از آن در میان مجسمه‌های موجودات ترکیبی پرنده - انسان در مصر باستان، موجودی با بدن انسان و صورت پرنده و دارای منقار به نام «با» وجود داشته است که محققان قدمت آن را پیش از دوران نوسنگی می‌دانند.» (Elhelw R. 2020. p.186). این موجود نیمه‌انسان - نیمه‌پرنده (تصویر ۱)، حمل‌کننده مردگان بوده است و مصریان معتقد بودند که بخشی از روح انسان به نام «با» پس از مرگ به سان پرنده‌ای از بدن جدا می‌شود و زندگی پس از مرگ را در کنار «کا»، بخشی دیگر از روح انسان، ادامه می‌دهد (زابکار، ۱۹۶۸، ص. ۱۶۲؛ به نقل از کشتگر و طاهری، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۲). در باور مصریان باستان «با» و «کا» به منزله جان و روح، یا جوهر حیات یک شخص متوفی بوده‌اند. «با» در سیمای

پرنده‌ای با سر انسان بر فراز جسد متوفی بال می‌زده و «کا» در سیمای ققنوسی آبی‌رنگ بر متوفی آشکار می‌شده است.

تصویر ۱: سایه و دو پرنده با، نقاشی دیواری در مقبره ایرینوفر، تبس، مصر باستان؛ عکاس: جان برایان بریک (۱۹۲۷-۱۹۸۸)

Image 1: Shadow and Two Birds Ba, a wall painting in the tomb of Irenofere, Thebes, Ancient Egypt; Photographer: John Bryan Bric (1927-1988).
/secret . its . and . bird . ba . Source: <https://lampmagician.com/2024/01/06/the>

گفته می‌شود که «با» نماد گستردگی روح، به‌ویژه هنگام صعود به آسمان پس از مرگ و نماد قدرت خدایان و فراعنه بوده است. واژه «با» معمولاً به معنای نفس یا روح به‌کار برده می‌شود، ولی شاید بهتر باشد به معنای جلوه‌ای روحانی معنا شود. «با» وجودی مستقل نیست، بلکه یک نمود یا جلوه‌ای شبیه شخص بوده و گفته می‌شود حتی قبل از تولد همراه شخص بوده است» (کشتگر و طاهری، ۱۳۹۴، صص. ۱۱۳ - ۱۱۴). بدین ترتیب، می‌توان گفت که «با» نزد مصریان جلوه‌ای روحانی از شخص، نماد

زندگی ابدی پس از مرگ و همچنین، نمادی از قدرت خدایان است و می‌توان آن را یکی از پیش‌متن‌های اولیه اسطوره‌های زن‌پرنده برشمرد.

۴-۲. کینارا^{۲۱} و کیناری^{۲۲} در تمدن هند و آسیای جنوب شرقی

از نمونه‌های مشابه در اساطیر هند و آسیای جنوب شرقی اسطوره جفت کینارا و کیناری (تصویر ۲) هستند. دو موجود مذکر و مؤنث، عاشق و موسیقی‌دان آسمانی که «در برخی منابع نیمه‌انسان و نیمه‌اسب و در منابع دیگر نیمه‌انسان و نیمه‌پرنده بازنمایی می‌شوند. در اسطوره‌شناسی هندو کینارا به‌عنوان موجودی نیمه‌انسان و نیمه‌اسب و نیمه‌پرنده توصیف می‌شود، اما طبیعت صحیح کینارا در مفاهیم بودایی نیمه‌انسان و نیمه‌پرنده است» (مورتی، ۱۹۸۴، ص. ۱۳؛ به نقل از حسنی و اسدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳). آنچه از گفته‌ها و نوشتار محققان این حوزه برمی‌آید کینارا و کیناری پرندگان افسانه‌ای خوش‌شگونی با چهره انسانی هستند که اغلب با نواختن ساز و انجام حرکات موزون و آرام خود، در حالتی طرب‌انگیز تصویر شده‌اند. آن‌ها گاه در تصاویر در کنار درختی مقدس قرار دارند و احتمالاً از ایزدان رایج میان اقوام بدوی هند بوده‌اند، که با نزول وداها و شکل‌گیری دین نظام‌یافته، رفته‌رفته به مرتبه موجودات افسانه‌ای فردی تنزل کرده‌اند (ذکرگو، ۱۳۹۳، ص. ۷۳).

در اینجا اشاره به این نکته ضروری می‌نماید که پس از موجود ترکیبی اسطوره‌ای «با» و ایزدبانوان زایش و باروری در تمدن مصر باستان، قدیم‌ترین الگو یا در اصطلاح ژنتی، پیش‌متن تاریخی زن‌پرنده «متعلق به تمدن بین‌النهرین است. در دوران بابل قدیم نمونه‌ای مشابه به سال ۱۸۰۰ ق.م یافت شده که از نظر خصوصیات فیزیکی و ظاهری همان ترکیب زن‌پرنده را تداعی می‌کند و به نام «ملکه شب» شناخته می‌شود» و به عقیده هال «سنت استفاده از بال بر بدن موجودات دیگر یا انسان‌ها بیان‌گر علامت

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

ایزدی و نماد قدرت محافظت است که در هنر غربی، چنین تصویرهایی عمدتاً از بین‌النهرین باستان ناشی می‌شود» (هال، ۱۳۸۰، ص. ۳۰؛ به نقل از: حسنی و اسدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۲). این نکته هم جالب توجه است که موجود ترکیبی «با» در تمدن مصر و کینارا در تمدن هند و آسیای جنوب شرقی نیز سیمای مردانه داشته‌اند که نظیر آن‌ها را در میان هارپی‌ها در تمدن یونان می‌توان دید.

تصویر ۲: جفت‌های کینارا و کیناری، میانه قرن ۹ میلادی، معبد شیوا، پرامبانان، اندونزی.

(منبع: حسنی و اسدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳)

Image 2: Kinnara and Kinnari pair, mid-9th century AD, Shiva Temple, Prambanan, Indonesia.

Source: Hasani and Asadi, 2021, p.33.

۴ - ۳. هارپی ۳۳ در تمدن یونان

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در بسیاری از پژوهش‌ها از اسطوره زن-پرنده به‌عنوان هارپی یاد می‌شود که البته چندان صحیح نیست و هارپی در واقع یکی از انواع گوناگون این موجودات ترکیبی به‌شمار می‌رود. هارپی‌ها از جمله اسطوره‌های یونانی و هیولاهایی با کله یک پیرزن و پیکر یک پرنده بوده‌اند (تصاویر ۳ و ۴)؛ «جانوری با صورت و بدن

زن، منقار قوزدار، پستان‌های آویزان، بال و پاهای لاشخور. هارپی‌ها دختران تاوماس^{۲۴} و الکترا^{۲۵} هستند. آن‌ها در کثافت زندگی می‌کنند، بوی تعفن می‌دهند و همه‌چیز را با فضولات خود آلوده می‌کنند» (جایز، ۱۹۶۱، ترجمه بقاپور، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۰). هارپی به معنای رباینده است، اما نه با مفهوم دلفریب و دلربا، بلکه با مفهوم غاصب و غارت‌گر (شوالیه، ۱۹۸۲، ترجمه فضایی، ۱۳۸۷، ص. ۵۱۷) و آن‌ها در اصل، ربایندگان روح کودکان و حاملان مردگان به جهان زیر زمین و ازسویی دیگر، تجسم باد توفان‌زا بوده‌اند (هال، ۱۹۹۴، ترجمه بهزادی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۶). در روایت‌ها و افسانه‌ها نیز آمده است که هارپی‌ها با خدای باد وصلت کردند و از این وصلت، دو اسب به وجود آمد که با سرعت باد راه می‌نوردیدند و عمر جاودانی داشتند. در لغت‌نامه دهخدا نیز هارپی‌ها موجودات عجیب‌الخلق بال‌داری معرفی شده‌اند که چهره‌ای مانند زن و بدنی مانند کرکس و ناخن‌های برگشته دارند و تداعی‌گر مرگ و کشمکش هستند (دهخدا، ۱۳۷۷، مدخل هارپی). در داستان ویرژیل هم از هارپی‌ها سخن به میان آمده است؛ موجوداتی هول‌انگیز با بال‌ها و چنگال‌های بزرگ که به تروایی‌ها در جزایری موسوم به استروفادوس حمله کرده و غذاهای آن‌ها را به کثافت آلودند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۴: نگاره‌ای خطی از یک هارپی

منبع: ویکی‌پدیا

Image 4: A line drawing of a harpy.
Source: Wikipedia.

تصویر ۳: هارپی‌ها در طبقه هفتم جهنم (۱۸۶۱)، دوزخ سیزدهم از کمدی الهی دانته، تصویرگر: پل گوستاو دوره (۱۸۳۲-۱۸۸۳)،

منبع: ویکی‌مدیا

Image 3: The Harpies in the Seventh Circle of Hell (1861), the Thirteenth Canto of Dante's Inferno, Illustrator: Paul Gustave Doré (1832-1883), Source: Wikimedia.

در اسطوره یونانی پشم زرین، داستان سفر آرگو و ماجراهای سرنشینان آن، یعنی آرگونات‌ها مطرح شده که در جست‌وجو برای به‌دست آوردن پشم زرین هستند. در بخشی از این شعر با نام آرگوناتیکا، آرگونات‌ها در ساحل یونانی بسفر، فاینوس (یا فینه) را می‌یابند. فاینوس یک پیشگوی کور و فرزند پوزئیدون بود، و خدایان او را به عذابی الیم گرفتار کرده بودند. عذاب او این بود که هر بار حین غذاخوردن هارپی‌ها

هجوم آورده و بخشی از غذای او را ربوده و بخش باقیمانده را با مدفوع خود می‌آلودند. بدین ترتیب، هارپی‌ها، این «بخش شیطانی نیروهای کیهانی» (شوالیه، ۱۹۸۲، ترجمه فضایی، ۱۳۸۷، ص. ۵۱۸) با ایجاد گرسنگی باعث مرگ می‌شدند. آن‌ها زنانی بالدار با گیسوانی زیبا بوده‌اند که رفته‌رفته به گول‌هایی هراس‌انگیز در افسانه‌ها تبدیل شده‌اند. بدن آن‌ها استخوانی و کرکس‌مانند بوده و دارای چهره‌ای پرچین و چروک، منقار و چنگال‌های خمیده هستند. بوی گند و تعفنی که از آن‌ها برمی‌خیزد، یادآور خشک‌سالی، قحطی و بیماری همه‌گیر است. آن‌ها گول‌های سیری‌ناپذیرند، کودکان را ربوده و جهان زیرین را از مردگان پر می‌کنند (اشمیت، ۱۹۸۳، ترجمه برادران خسروشاهی، ۱۳۸۷، ص. ۳۶۳). هارپی‌ها، قاصدان مرگ‌اند، بنابراین، اغلب در تصاویر مربوط به مرگ و تدفین تصویر شده‌اند.

در تمدن ایران نیز موجوداتی ترکیبی مشابه هارپی‌ها به چشم می‌خورند و در واقع نقش هارپی به شکل ابتدایی آن در ایران با ستایش پرنده شکاری شاهین آغاز شده است. بر سفالینه‌ها و مهرهای استوانه‌ای مربوط به هزاره چهارم ق.م. در شوش تصویر شاهین نقش می‌شده و اول بار عرفای ایرانی در عرفان اسلامی پیشینه نمادسازی از پرنده و پرواز او را بنیان نهاده‌اند. بازتاب این مفاهیم عرفانی را می‌توان در قالب آثار ایرانی به‌خصوص روی سفالینه‌های دوره ساسانی مشاهده نمود. تصویری از این موجود با بدن زاغ و سر انسان (تصویر ۵) به همراه شرحی مختصر در کتاب *عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات* زکریا قزوینی آمده است (نک. احمدی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۱۱ - ۱۴). در همین کتاب از دیوی سخن رفته (تصویر ۶) «مشهور به دل‌باز و در بعضی نسخ دل‌هاست نامیده شده و آن دیوی است به صورت انسانی که بر شتر مرغی نشسته و گوشت حیواناتی را که غرق شده و بحر ایشان را به

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

کناری زده، می خورد. نقش دیو شترمرغ سوار در اینجا به شکل جدیدی پدیدار می گردد. این دیو در واقع از لحاظ ترکیب بدنی به صورت انسانی شاخدار است که دیگر بر شترمرغ سوار نشده، بلکه با این حیوان ترکیب شده است. انسان - پرنده یا هارپی» (طاهری و زندحقیقی، ۱۳۹۱، صص. ۳۵ - ۳۶).

تصویر ۶: دلبات یا دلهاث، نسخه خطی

عجایب المخلوقات، شماره ۲۸۰۲۶، کتابخانه

تصویر ۵: منبع: نسخه خطی کتابخانه ملی، ۴۶ آستان قدس رضوی (منبع: طاهری و زندحقیقی،

۱۳۹۱، ص. ۳۶).

۳۳۴۳ - ص. ۱۰۸۷.

Image 6: Delbath or Delhath, from the manuscript of 'Aja'ib al-Makhlūqat, No. 28026, Library of Astan Quds Razavi (Source: Taheri & Zand-Haghighi, 2012, p.36).

Image 5: Source: National Library Manuscript, 46-3343: p.1087.

همچنین، در کتاب فرخنامه (۵۸۰ق/۱۱۸۴م) اثر مطهر بن محمد بن ابی سعد جمالی معروف به یزدی نیز دو نگاره از ترکیب انسان - پرنده وجود دارد. در این کتاب در خصوص یکی از این موجودات (تصویر ۷) نوشته شده است که «محمد بن زکریا رحمت الله علیه گوید که این حیوانی است روی او مانند روی آدمی و او را بال هاست و

بر هر دو دوش دنب و ... دارد و در زمین یونان باشد و بادمیان انس گیرد و او را خمر دهند. چون خمر خورد برقصد درآید و باشد که مردمان بماده او جمع آیند و حکیمان یونان او را بدین نام خوانند» (مطهر جمالی یزدی، ۱۳۴۶، ص. ۲۲۵) و نکته مهم آن است که نویسنده خود اذعان دارد این موجود برگرفته از سرزمین یونان و به عبارتی اساطیر یونان است. در صفحه‌ای دیگر نام این مرغ را عنقا ذکر کرده (تصویر ۸) و حکایتی از حضرت موسی (ع) به نقل از ربیع‌الابرار آورده که «حق سبحانه و تعالی در زمان موسی علیه‌السلام مرغی آفریده نام او عنقا. او را چهار بال آفریده از هر جا و روی او بصورت آدمی و او را از حسن و جمال بهره داد و او را جفتی آفرید مثل وی و به موسی علیه‌السلام وحی فرستاد که من دو مرغ عجیب آفریده‌ام تا ترا بدیشان انس باشد و روزی ایشان از خروس گردانیدم تا صید می‌کنند و می‌خورند و ایشان را گرد بیت‌المقدس مسکن و ماوالعین فرموده‌ام. موسی علیه‌السلام چون بعالم بقا خرامید آن مرغ از آن زمین بزمین جده رفت و در بلاد حجاز مسکن گرفت و پیوسته کودکانرا میربودی و وحوش و بهایم را می‌کشت» (همان، ص. ۲۳۱) و درنهایت، از این مرغ نزد حضرت عیسی (ع) شکایت می‌برند و آن حضرت نسل مرغ را منقطع گردانیده و تنها نامش، بی‌هیچ نشانی دیگر از او مانده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۸: منبع: نسخه خطی فرخ‌نامه جمالی، ۵۸۰ ه.ق.: ص. ۲۲۵.

تصویر ۷: منبع: نسخه خطی فرخ‌نامه جمالی، ۵۸۰ ه.ق.: ص. ۲۳۱.

Image 8: Source: Manuscript of the Farrukhnāmah-i Jamālī, 580 AH (1184 CE): p.225.

Image 7: Source: Manuscript of the Farrukhnāmah-i Jamālī, 580 AH (1184 CE): p.231.

ربودن کودکان در اسطوره یونانی هارپی هم وجود دارد. در هیچ‌یک از این نسخه‌ها به جنسیت این موجودات و اینکه نیمه انسانی آن‌ها زن است یا مرد، اشاره‌ای نشده است. اما نگاره‌های موجود در فرخ‌نامه و توصیفی که نویسنده از عنقا به دست داده او را بیشتر به شکل زن-پرنده متصور می‌سازد و تصویر، چندان سنخیتی با عنقا در عربی که برابر با سیمرغ در فارسی است، ندارد. بنا بر آنچه گفته شد، هارپی‌ها در اساطیر یونانی با مفاهیمی مانند ربودن، شرارت، خباثت، آزارگری، غضب، غارت و مرگ در ارتباط بوده‌اند و این ویژگی‌ها را کم‌وبیش در موجودات ملهم از هارپی‌ها نیز می‌توان جست.

۴ - ۴. سیرن^{۲۶} در تمدن یونان

یکی دیگر از موجودات مشابه هارپی در اساطیر یونانی، سیرن یا حوری دریایی نام دارد که هیچ‌یک از نویسندگان یونانی و لاتین نظر یگانه‌ای درباره خاستگاه آن‌ها ندارند. شمار آن‌ها معمولاً دو یا سه تن بوده و نام‌های گوناگونی داشته‌اند. از جمله «پارتنوپه،

لوکوزیا و لیثیا. سیرن‌ها دختران آخلوس و تریسیکور، ملپومن یا فورسیس بودند. آن‌ها به پرنده‌گان بزرگی با سر زنان شباهت داشتند و در باختر سیسیل زندگی می‌کردند. این دوشیزگان موسیقیدانان بی‌همتایی بودند، چندان‌که آواز جادویی‌شان ملوانانی را که طعمه ایشان می‌شدند به‌سوی صخره‌ها می‌کشاند» (اشمیت، ۱۹۸۳، ترجمه برادران خسروشاهی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۷) علاوه‌براین، جولانگاه سیرن‌ها دریا بوده و در اساطیر بدوی یونان، آنان را جادوگر تپه‌های زیر آب می‌دانسته‌اند. در قرون وسطی نیز از آن‌ها به‌عنوان ارواح ناخشنود مردگان یاد می‌شده است. ازجمله ویژگی‌های بارز آن‌ها، صدای گیرا و افسون‌گر بوده است. در منظومه حماسی اودیسه اثر هومر قهرمان اصلی یعنی اُدوسوس (اودیسه / اولیس) که فرمانروای افسانه‌ای جزیره ایتاکا در یونان باستان است، به‌دلیل غرور زیاد پس از پیروزی در نبرد تروا، دست به کارهای ناپسند زده و مورد خشم و نفرین پوزئیدون، خدای دریا واقع شده و بیست سال در دریاها سرگردان بود. در این بین گذارش به جزیره‌ای هولناک افتاد که جایگاه موجوداتی اهریمنی به نام سیرن بود (تصویر ۹). در این اثر، ملوانان و ملاحان در پی شنیدن آواز سحرانگیز سیرن‌ها، مقاومت خود را از دست داده و بی‌اختیار به ساحل مأوای سیرن‌ها رانده و در نزدیکی ساحل غرق می‌شوند. زمانی که اودیسه با همراهانش به جزیره سیرن‌ها می‌رسند، اودیسه به راهنمایی زنی جادوگر به نام سیرسه، گوش‌های همراهانش را با موم می‌بندد و از آن‌ها می‌خواهد که او را به دکل کشتی ببندند و بدین‌ترتیب، گرفتار آوازهای خصمانه سیرن‌ها نمی‌شوند و سیرن‌ها هم درنهایت خود را در دریا انداخته و به تخته‌سنگ تبدیل می‌شوند (نک. هومر، ۷۲۰، ترجمه نفیسی، ۱۳۹۸، صص. ۲۱۵-۲۳۳). بدین‌ترتیب، سیرن‌ها نیز نماد خباثت، مرگ، قتل و دنیای مردگان بوده و از این منظر مشابه هارپی‌ها هستند.

تصویر ۹: اولیس و سیرن‌ها (۱۸۹۱)، اثر جان ویلیام واترهاوس (۱۸۴۹ - ۱۹۱۷)، محل نگهداری: موزه ملی ویکتوریا، ملبورن، استرالیا.

Image 9: Ulysses and the Sirens (1891), by John William Waterhouse (1849-1917), Location: National Gallery of Victoria, Melbourne, Australia.

Source:

https://en.wikipedia.org/wiki/Ulysses_and_the_Sirens_%28Waterhouse%29

۵. زن - پرنده‌گان در تمدن اسلاوی

۵ - ۱. آلکانوست^{۲۷}

در اسطوره‌های اسلاوی، آلکانوست پرنده افسانه‌ای و ساکن ایری^{۲۸} یا همان بهشت به تعبیر اسلاوهای شرقی عهد باستان است، بنابراین آن را پرنده بهشتی و حتی مقدس برمی‌شمارند. ایری، قلمرو پادشاهی آسمانی در آن سوی ابرها، سرزمینی گرم و مطبوع که در نقطه‌ای دور در شرق جای دارد، در کرانه دریا، سرزمینی همیشه تابستان، آفتابی، گرم و درخشان. آنجا درختی کهن می‌روید که اجداد اسلاو می‌گفتند این درخت توس یا بلوط است. پرنده‌گان و روح درگذشتگان بر فراز این درختان در پروازند. معتقدند که کلید باغ بهشت در دست کلاغ بوده اما او خدایان را عصبانی کرده و از آن به بعد این

کلید را به پرستو داده‌اند. در باورهای مردمی در این باغ چاه‌هایی هست که در اطراف آن مکان‌هایی را برای زندگی آینده افراد نیکوکار و مهربان ساخته‌اند. دریاچه‌ای جادویی که چشمه‌های زلال در آن جوشانند و در اطراف این چشمه‌ها گل‌هایی زیبا و خوشبو روییده‌اند و شاخه‌های درختان مملو از سیب‌های تازه و آبدار است و از هر سو نغمه خوش پرندگان به گوش می‌رسد. آنجا، زمان مفهومی ندارد و اوقات خوش چنان است که یک سال گویی در یک لحظه سپری می‌شود و سیصد سال برابر با سه سال مملو از خوشبختی و سعادت و لحظات شیرین است (Грушко Е. и Медведев Ю.).

1995. c.137). این پرنده افسانه‌ای با چهره زن و دستان شبیه انسان و بدنی مانند پرنده، صدایی بسیار دلنشین دارد و شنونده با شنیدن نغمه زیبای او چنان شیفته و مجذوب می‌شود که هر چیزی در این دنیا را از یاد می‌برد و فقط به آواز او گوش فرا می‌دهد. آلكانوست برخلاف سیرین، دیگر اسطوره زن - پرنده اسلاوی، فاقد جنبه اهریمنی است، گرچه آواز او برای ارواح شیطانی، درد و ناامیدی را به ارمغان می‌آورد. در افسانه‌ها آمده که این موجود تخم‌های خود را به کرانه دریا برده و در عمق زیاد مدفون می‌سازد و از آن زمان تا هفت روز بادی نمی‌وزد و دریا در این هفت روز آرام و غیرطوفانی است.

آلكانوست در افسانه‌های باستانی روسی و بیزانسی، موجودی بهشتی به شکل نیمه‌زن - نیمه‌پرنده بوده که دختر خدای خورشید^{۲۹} و حامل خوشبختی است. طبق افسانه‌های متعلق به قرن هفدهم آلكانوست در حوالی بهشت زندگی می‌کند و وقتی شروع به آواز خواندن می‌کند، هم خودش و هم شنوندگان آوازش از خود بی‌خود می‌شوند. آواز او با خبر دادن از زندگی آینده، به قدیسان تسلی می‌بخشد. سیمای آلكانوست یادآور «سیمای آلكیونه یا هالکیونه در اساطیر یونان باستان است که توسط خدایان به پرنده یا مرغ یخ بدل گشته است. از نظر جسمانی و سیمای ظاهری،

آلکانوست بال‌ها و پرهای رنگارنگ دارد و صورت زن، دستان و نیمی از بدنش هم مانند انسان است. پایین‌تنه مانند پرنده‌گان پوشیده از پرهای رنگارنگ بوده و پاهایش چنگال دارد. روی سرش تاج و دور سرش هاله‌ای دیده می‌شود و گاهی در تصاویر روی این هاله نوشته‌ای به چشم می‌خورد. در یک دست بوته‌ای از گل‌های بهشتی و در دست دیگرش یک طومار قرار دارد و اغلب آن را با سیرین مشابه می‌دانند» (Славянская мифология, 2002. с. 20). ریشه ظهور این سیمای اساطیری . آلکانوست و سیرین (تصویر ۱۰). به سیمای اسطوره‌ای سیرین در اساطیر یونان باستان باز می‌گردد که پیش‌تر بدان پرداخته‌ایم. البته از لحاظ زیبایی نغمه‌هایش آلکانوست را بیشتر می‌توان به سیرین شبیه دانست تا سیرین و برخلاف سیرین در تمدن یونانی، سیمای اهریمنی ندارد. درواقع، قداست‌گرایی اسلاوها پس از ظهور دین مسیحیت، رفته‌رفته آلکانوست را در ردیف موجودات مقدس و بهشتی قرار داده است.

تصویر ۱۰: سیرین (سمت چپ) و آلکانوست (سمت راست). ترانه شادی و غم (۱۸۹۶)، اثر ویکتور واسنیتسوف (۱۸۴۸ - ۱۹۲۶).

Image 10: Sirin (left) and Alkonost (right). The Song of Joy and Sorrow (1896), by Viktor Vasnetsov (1848-1926).

.Source: <https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/8450>

۵ - ۲. سیرین^{۳۰}

سیرین در زبان روسی از واژه یونانی seirēn گرفته شده و به معنای موجود نیمه - پرنده و نیمه - زن است (تصویر ۱۱). سیمای سیرین برگرفته از سیمای سیرن در اساطیر یونانی بوده و در اشعار عرفانی روسی باستان، پرنده‌ای بهشتی است که به زمین می‌آمده و با سردادن آواز، انسان‌ها را سحر می‌کرده و در افسانه‌های اروپای غربی نیز تجسمی از روح اهریمنی و پلید است. در اسطوره اسلاوی، پرنده‌ای جادویی است که برخلاف آلکانوست، آواز او خوشبختی به همراه ندارد. هر کس را یارای گوش فرا دادن به نغمه او نیست؛ به طوری که همه چیز را از یاد برده و بی‌اختیار به سوی او روان شده و در نهایت، می‌میرد. از لحاظ سیمای ظاهری، سیرین در تصاویر معمولاً بدن، دو بال، دم، چنگال‌ها و پرهایی مانند پرنده‌گان دارد و سر او شبیه یک زن است و دو پستان هم دارد. او تاجی بر سر ندارد، ولی دور سر او یک هاله همراه با نوشته دیده می‌شود و پرهایی رنگارنگ دارد. این موجود همانند سیرن در تمدن یونانی، «پرنده‌ای اهریمنی و دارای نیروی تاریکی است که از سوی پادشاه دنیای مردگان در زیر زمین فرستاده شده است. از سر تا کمر به شکل یک زن بسیار زیبا و افسون‌گر و از کمر به پایین به شکل پرنده است. هر کسی که آواز او را بشنود، تسلیم مرگ شده و توانایی گوش ندادن به آوازش را ندارد و مرگ سرنوشت محتوم اوست» (Грушко Е. и Медведев Ю. 1995. с. 284). به لحاظ ریشه‌شناسی کلمه سیرین Си́рин از کلمه ایری Ирий آمده که نزد اسلاوهای باستان به معنای بهشت بوده، اما این موجود، در مقایسه با آلکانوست (تصویر ۱۲) یا گامایون، فرمانبردار نیروهای تاریکی است و در واقع فرستاده پادشاه زیر زمین است و در زمره نیروهای اهریمنی است.

تصویر ۱۲: آلكانوست (۱۹۰۵)، اثر ایوان

بیلیبین (۱۸۷۶ - ۱۹۴۲)

Image 12: Alkonost (1905), by Ivan Bilibin (1876-1942).

Source:

<https://www.wikiart.org/en/ivan>

1905 _ alkonost _ bilibin/bird

تصویر ۱۱: سیرین، ایوان بیلین (۱۹۴۲ -

۱۸۷۶).

Image 11: Sirin, Ivan Bilibin (1876-1942).

Source:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Sirin>

۵ - ۳. گامایون^{۳۱}

در زبان اسلاوی باستان، واژه گامایون از افعال^{۳۲} *гаманить*، *гамаюнить* و *гамить*^{۳۳} به معنای خبر دادن، تعریف کردن و گفت‌وگو کردن گرفته شده و همچنین، به صورت *баюкать*^{۳۵} و *убаюкивать*^{۳۶} به معنای لالایی گفتن ترجمه می‌شده است، چراکه در روسیه باستان شب‌ها، قبل از خواب، قصه‌ها و شعرهای مربوط به گامایون را برای بچه‌ها می‌خواندند. گامایون (تصویر ۱۳) پرنده‌ای نغمه‌سرا، فرستاده خدایان و قاصد حقیقت، داننده اسرار الهی و گشاینده رازهای عالم است، البته برای آن کس که

بتواند نغمه او را بشنود؛ و «فقط مردان بسیار نیک و به عبارتی، بایان‌ها^{۳۷} قادر به شنیدن آواز او هستند. آن زمان که بال می‌گشاید، از محل زایش خورشید گردبادی هولناک و هلاکت‌بار درمی‌گیرد. گامایون بر همه‌چیز آگاه است، از پیدایش زمین و آسمان‌ها، خدایان و قهرمانان گرفته تا همه انسان‌ها و فرانس‌ها، پرندگان و جانوران» (Tam же, c. 58). گفته می‌شود که گامایون برگرفته از اسطوره‌های شرقی و به‌طور دقیق‌تر، اسطوره‌های ایرانی است؛ پرنده‌ای با سر و پستان‌های زن و در اسطوره‌های اسلاوی آن را پرنده‌ای مقدس و ساکن ایری (بهشت) می‌دانند و معتقدند که او نیز در کنار آلکانوست و سیرین، روی شاخه‌های درخت جهانی زندگی می‌کند و از همه‌چیز در گذشته، حال و آینده باخبر است.

تصویر ۱۳: گامایون: پرنده دانا (۱۸۹۸)، اثر ویکتور واسنیتسوف (۱۹۲۶ - ۱۸۴۸)، محل نگهداری:

موزه هنرهای تجسمی داغستان، مخاج‌قلعه.

Image 13: Gamayun: The Prophetic Bird (1898), by Viktor Vasnetsov (1848-1926), Location: Dagestan Museum of Fine Arts, Makhachkala. http://www.visit.Source.vasnetsov_may/viktor_city.art/artists/05

نام گامایون یادآور نام همایون در زبان فارسی و همچنین، پرنده یا مرغ همای^{۳۸} در اسطوره‌های ایران باستان است که پرنده خوشبختی و سعادت بوده و در *اوستا* به معنای فرخنده و خجسته است. غالباً در ادبیات فارسی همای را پرنده‌ای دانسته‌اند خجسته که خوراک او استخوان است (معین، ۱۳۷۵، ص. ۲۲۹۵) و به زعم یاحقی، هُما مرغی افسانه‌ای همانند سیمرغ است که فرخنده‌فال و پیک سعادت پنداشته می‌شده و به همین دلیل، به آن «مرغ سعادت» می‌گفته‌اند. قدما معتقد بودند که مرغی است استخوان‌خوار که جانوری نیازارد و هرگاه بر سر کسی بنشیند، او را پادشاه کند ... به نظر می‌رسد لغت «همایون» در فارسی با نام این پرنده ارتباط داشته باشد. نام این پرنده یادآور گیاه معروف «هوم» یا «هوم» است، به‌ویژه که در ریگ‌ودا گیاه سُوم (هوم) غالباً به پرنده‌ای تشبیه می‌شود و یا به نام پرنده‌ای موسوم است (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۸۸۸).

به‌لحاظ ویژگی‌های ظاهری پشتش سیاه، مایل به خاکستری، سینه‌اشحنایی بی‌نقش، دو شاخ مانند شاخ بوم و ریش زیبا و بال‌هایی از قره‌قوش بلندتر دارد و در ادب فارسی او را مظهر فرّ و شکوه دانند و به فال نیک گیرند (نک. دهخدا، ۱۳۷۷، مدخل هما). افزون‌براین، ویژگی پرنده وحی بودن گامایون تا حدی یادآور سیمای هُدهُد در ادب فارسی است که کاکل روی سر این پرنده، منبع توصیفات و تعبیرات گوناگون شده است، و از سوی دیگر، نقشی که در داستان سلیمان، ایفا می‌کند، بر روی هم تصویر منحصر به فردی ساخته که هُدهُد را پیک و قاصد و برید معرفی می‌کند و کاکل او به نام‌های که گاه آن را می‌بندد و گاه باز می‌کند، تعبیر شده است و در برخی نام‌های این پرنده در لهجه‌های غرب ایران از او به‌عنوان پیک سلیمانی یاد می‌کنند. این

تصویر از هُدُهد اول‌بار در دیوان منوچهری منعکس شده است (نک. عبدالهی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۸۳).

گامایون همچنین، تداعی گر گَرود یا گَرودا^{۳۹}، شهریار پرندگان است که در متون فارسی به صورت‌های مختلفی مانند گارودا، گارودها، گَرُد و گَرودا ترجمه شده است. «لفظ گارودا از ریشه گر به معنای بال‌های سخن است. او حامل سخنان الهی است. او در افسانه کریشنا، تاریخ را از ابتدایی‌ترین مرحله طی می‌کند و همراه کریشنا طبقات آمان را درمی‌نوردد» (ملکی، ۱۳۸۹، ص. ۶۴). در اساطیر هند گارودا شهزاده پرنده‌ها و در کیش بودایی، آفریده‌ای پرنده‌وار و ایزدی است و در کتب اساطیری هندی، ویشنو، خدای هندی، اغلب سوار بر پرنده‌ای عجیب توصیف شده که نیمه عقاب و نیمه انسان است و به آن «گارودها» یا «کلام بالدار» می‌گویند و مظهر الفاظ مرموز و سحرآمیز «وداها» است. درباره ویژگی‌های ظاهری و جسمانی این موجود اسطوره‌ای آمده است که «او با سر، بال، چنگال و منقار عقاب و اندام‌های انسانی، هستی یافت. در روایات و تصاویر، چهره او سفید، بالش سرخ و تنش زرین‌فام است؛ او با نفرت زیادی از بدی زاده شد و دشمن مردم بدکار است» (ایونس، ۱۹۷۳، ترجمه فرخی، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۵). گارودا مظهر باد، انوار دربرگیرنده خورشید و معارف الهی در وداهاست و به لحاظ اسطوره‌ای، نماد یاری‌گری، قاصد وحی و دشمن شر و بدی به‌شمار می‌رود.

و اما، گامایون را همچون گارودا در مقام پرنده وحی، فرستاده ولس^{۴۰} یا ولوس می‌دانند که نزد اساطیر اسلاو، ایزد موسیقی، هنر، شعر و حیوانات بوده است؛ ایزدی که هم با جهان زیر زمین و دنیای مردگان و هم با زندگی و آسمان‌ها در ارتباط است. مجموعه اسطوره‌های موجود درباره آواز گامایون به شرح وقایع آغازین در اسطوره‌های اسلاوی یعنی پیدایش جهان و خدایان می‌پردازد و هر که بتواند نغمه‌های دل‌انگیز این

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... _____ مهناز نوروزی

زن-پرنده را بشنود، از چشمه دانش و خرد سیراب می‌شود و خوشبختی به او روی می‌آورد.

۵ - ۴. قو - دوشیزگان^{۴۱}

قو - دوشیزگان (تصویر ۱۴) از نزدیکان روسالکها^{۴۲} یا حوریان دریایی به‌شمار می‌روند و در آب‌ها زندگی می‌کنند؛ معمولاً بسیار دانا بوده و برای هر مسئله‌ای راه چاره‌ای دارند. آن‌ها را دختران دریاها و اقیانوس‌ها می‌دانند. حتی نستیر^{۴۳}، نویسنده یکی از قدیم‌ترین آثار باستانی روسی به نام داستان سال‌های دور^{۴۴} به دختری به نام لیید^{۴۵} اشاره کرده است. در این کتاب، در بخش بنیان نهادن شهر کی‌یف از سه برادر سخن به میان آمده به نام‌های کی، خاریف و شییک و لیید خواهر آن‌هاست و روی تپه‌های مشرف به دنپر سکونت دارند. نام برادر بزرگ را روی شهر (کی‌یف) می‌گذارند، نام دو برادر دیگر را به دو کوه به نام‌های شییکاویتسه و خاریویتسه داده و نام دختر هم روی رودخانه‌ای می‌نهند که تا به امروز هم جریان دارد و به دنپر می‌ریزد (Garshin I.K. 2012).

واژه لیید در زبان روسی دارای جنس مؤنث بوده و به‌معنای سفید، درخشان و نورانی است و عبارت مرسوم قوی سپید^{۴۶} در زبان روسی در واقع بیانگر همین معناست. شاهزاده‌خانم قو (تصویر ۱۵) هم از شخصیت‌های محبوب قدیمی در فولکلور روسی است. در یک قصه قدیمی روسی با نام پادشاه دریاها و دختر دانایش از این شخصیت نام برده شده است. این قو - دوشیزگان در قصه‌ها و افسانه‌ها نیز اغلب دخترانی زیبا و دانا تصویر شده‌اند. شاهزاده‌خانم قو توانایی تبدیل شدن به دختری بسیار زیبا و دوباره تبدیل شدن به قویی زیبا را دارد. تبدیل شدن قهرمان و شخصیت‌های افسانه‌ها به پرنده‌گانی زیبا در اسطوره‌های یونان باستان هم وجود داشته و

شخصیتی به نام کیکن^{۴۷} که گاهی پسر آپولون و گاه پسر آرس یا دیگر خدایان مانند پوزئیدون و حتی یکی از همسران پنه‌لوپه بوده، توانایی تبدیل شدن به قویی زیبا را داشته است. در یکی از افسانه‌های قدیمی روسی نیز پهلوانی به نام پاتوک با دختری بسیار زیبا و خردمند پیمان زناشویی می‌بندد که اول بار او را در سیمای قوی سپید زیبایی ملاقات کرده، اما بعد از مدتی یارای زندگی با چنین زن دانایی را نداشته و او را رها می‌کند.

تصویر ۱۵: شاهزاده‌خانم قو (۱۹۹۰)، اثر میخائیل وروبیل (۱۸۵۶ - ۱۹۱۰).

Image 15: The Swan Princess (1900), by Mikhail Vrubel (1856-1910).

:Source

2020 . https://obe.ru/journal/vypusk_mart.17.1.g

تصویر ۱۴: قو - دوشیزه، اثر ویکتور کارالکوف (۱۹۳۶ - ۱۹۸۹).

Image 14: Swan Maidens, by Viktor Kharalov (1936-1989).

:Source

<https://www.bestiary.us/bestiary/comment/reply/4716?quote=1>

قو در معنای سمبلیک، مظهر ابر، ابلاغ پیام الهی، ایمان، باد، برتری، برف، بصیرت کامل، پاکدامنی، پاکی، پرهیزکاری، تابستان، تنهایی، جاودانگی، خوش‌بینی، درک کامل، دلربایی، زیبایی، شاعری، شأن و مقام، ظرافت، عقل، مرگ، موسیقی، وفاداری و وقار است. همچنین قوی سپید را مظهر خوشبختی و خوش‌حالی و کمال می‌دانند. در باورهای قومی و اساطیری، قو دارای استعداد تشخیص پاک از ناپاک، خالص از ناخالص و ضروری از غیرضروری است. مظهر تجدید حیات، چراکه روح با آن به آسمان صعود می‌کند (جابر، ۱۹۶۱، ترجمه بقاپور، ۱۳۹۷، صص. ۶۰ - ۶۱). قوی سیاه اما نماد نگرانی، حالت غیرعادی، عجیب و مظهر مرگ است. در اسطوره‌ی اسلاوی، قو پرنده‌ای مقدس و قابل احترام است و در شمال روسیه، قو جایگاهی بالاتر از سایر پرندگان دارد. برای نمونه اگر در بسیاری از افسانه‌های ملل، معمولاً شاهان عقاب یا شاهین را انتخاب می‌کنند، در افسانه‌های شمال روسیه این قوی سپید است که از سوی پادشاه انتخاب می‌شود. قو - دوشیزگان در بسیاری از افسانه‌های روسی حضور داشته و به اسرار آب زندگانی یا آب حیات آگاهند.

۵ - ۵. استراتیم^{۴۸}

استراتیم (تصویر ۱۶) در اسطوره‌های اسلاوی جایگزین آکانوست می‌شود و تجسمی از استریوگ^{۴۹}، ایزد و حاکم باده‌ها، آسمان و هوا در اساطیر اسلاو است. در یکی از کتاب‌های بسیار قدیم روسیه باستان «کتاب کبوتر»^{۵۰} درباره‌ی این موجود گول‌پیکر آمده است که «این موجود زن-پرنده را مادر همه پرندگان می‌دانند، چراکه در دل اقیانوس لانه دارد و همه فرزندان آنجا متولد می‌شوند و تمامی نور سفید را زیر بال راستش نگه می‌دارد. او همه کشتی‌های در گذر را با تمام بارها و کالاهای گران‌بهایشان غرق می‌کند. هنگامی که در میانه شب از خواب برمی‌خیزد، همه خروس‌های روی زمین

بانگ خواهند زد» (Адамчик В.В. 2008. с. 545). درباره این پرنده گول‌پیکر با صورت زن که گاهی او را استرافیل^{۵۱} هم می‌نامند، در یکی از نسخ خطی باستانی روسی هم آمده است: «مرغی است که سرش به آسمان می‌ساید و آب دریاها تا زانوی اوست؛ آن هنگام که خورشید در اقیانوس غوطه‌ور می‌شود، اقیانوس به لرزه درآمده و امواج خود را به پره‌های این مرغ می‌کوبند، او هم وقتی امواج را حس می‌کند فریاد برمی‌آورد که «کوکو - ریکو» یعنی «خداوندا، نور را به جهان عرضه کن!» در برخی افسانه‌های اساطیری دیگر این مرغ را خروس و در برخی دیگر شترمرغ می‌دانند» (Там же, с. 546). آنچه از شواهد امر برمی‌آید، استراتیم در مقام مادر پرندگان و اسطوره‌ای که می‌تواند جایگزین آلکانوست شود، جلوه‌ای اهورایی دارد.

تصویر ۱۶: استراتیم (مادر همه پرندگان)، اثر ویکتور کارالکوف (۱۹۸۹ - ۱۹۳۶)،

Image 16: Stratim (Mother of All Birds), by Viktor Kharalov (1936-1989).

<https://shepet.livejournal.com/262706.html>.Source

۶. نتیجه

اینک که تا حد زیادی مشخصات کلی اسطوره‌های زن-پرنده، از جمله ویژگی‌های ظاهری آن‌ها و کارکرد اسطوره‌ای‌شان نزد تمدن‌های مختلف مصر، هند، بین‌النهرین، یونان، ایران و اسلاو بر ما آشکار شده است، لذا با سهولت بیشتری می‌توان به مقایسه و کشف مناسبات بینامتنی آن‌ها پرداخت. براساس یافته‌های این پژوهش، باید بگوییم که در سیمای همه موجودات اسطوره‌ای نامبرده (با، کینارا و کیناری، هارپی، سیرن، آلکانوست، سیرین، گامیون، قو - دوشیزه و استراتیم)، مرز میان انسان و حیوان باریک شده، به گونه‌ای که آن‌ها به شکل نیمه‌انسان و نیمه‌حیوان و به بیان دقیق‌تر، نیمی زن و نیمی پرنده درآمده‌اند. از آنجا که دگرگونی و بازتفسیر از ویژگی‌های ذاتی اسطوره‌هاست، لذا با واکاوی سیمای اسطوره‌های زن-پرنده در تمدن‌های فوق و مقایسه آن‌ها با اسطوره‌های اسلاوی، به این نتایج دست یافتیم که اغلب این موجودات دارای بدن پوشیده از پر، دو بال و قابلیت پرواز بوده و معمولاً سر آن‌ها جلوه انسانی دارد که اغلب به شکل زن و با گیسوان بلند است که گاه تاج یا نیم‌تاجی بر سر دارند و در برخی از آن‌ها دست و اندام زنانه هم دیده می‌شود.

در میان اسطوره‌های زن - پرنده اسلاوی، آلکانوست، قو - دوشیزه و استراتیم اغلب تاج یا نیم‌تاجی بر سر دارند و این در حالی است که دیگر زن - پرنده‌گان مانند سیرین و گامیون نزد قوم اسلاو و هارپی، با و سیرن نزد دیگر تمدن‌ها، تاج بر سر نداشته و گاهی در برخی تصاویر نیم‌تاجی بر سر آن‌هاست. جفت کینارا و کیناری در تمدن هند و آسیای جنوب شرقی نیز در اغلب تصاویر، چیزی شبیه به تاج یا کلاه بر سر داشته و علاوه بر آن، گردن‌بندی هم زینت‌بخش گردنشان است. وجه اشتراک همه این موجودات ترکیبی، گیسوان بلند است که جلوه آن نزد اسطوره‌های زن - پرنده یونانی و اسلاوی

بیشتر است؛ این مطلب نیز خود گواه روشنی بر حضور ملموس تر پیش متن یونانی در پیش متن اسلاوی است.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در میان زن - پرندگان اسلاوی، سیرین، بیش از دیگر موجودات، به سیرین در تمدن یونانی شباهت دارد؛ علاوه بر سیمای ظاهری و داشتن چهره زنانه، گیسوان بلند، سر بدون تاج، پستان‌ها و نداشتن دست، هر دوی آن‌ها دارای آواز جادویی و افسون‌گر هستند که انسان‌ها را به سمت آن‌ها کشیده و به کام مرگ فرو می‌برد و هر دو در زمره نیروهای تاریکی جای دارند. یکی از وجوه تمایز سیرین و سیرین در جولانگاه آن‌هاست؛ سیرین ساکن دریا و سیرین ساکن بهشت است. سیرین در تصاویر اغلب روی شاخه درخت زندگی یا در میان بوته‌ها و گل‌های بهشتی قرار دارد. دیگر وجه تمایز، وجود هاله‌ای دور سر سیرین به نشانه بهشتی بودن و قداست آن است که در سیرین شاهد آن نیستیم. در دیگر تمدن‌های مصر و یونان، زن-پرنده‌ای که ساکن بهشت باشد و حتی مقدس شمرده شود، به چشم نمی‌خورد. البته نباید از نظر دور داشت که جفت کینارا و کیناری در تمدن هند و آسیای جنوب شرقی نیز از جمله پرندگان مقدس آسمانی با چهره انسانی به‌شمار می‌روند و از این منظر می‌توانند پیش‌متن نمونه‌های اسلاوی محسوب شوند.

آلکانوست و گامایون نیز مانند سیرین و سیرین آواز جادویی دارند، اما فرمانبردار نیروی تاریکی نیستند. در اینجا، باید به این نکته اشاره شود که برخی از این موجودات دارای جنبه اهورایی یا الهی (کینارا و کیناری، آلکانوست، گامایون، قو - دوشیزه و استراتیم) و برخی نیز، دارای جنبه اهریمنی یا شیطانی (هارپی، سیرین و سیرین) هستند. در این بین، برخی مانند گامایون نزد قوم اسلاو، تا حد پیدا کردن کارکرد اساطیری پیش‌رفته و داننده رازها و اسرار الهی بوده و از این منظر می‌توان آن را با سروش غیبی در

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

شاهنامه فردوسی نیز مقایسه کرد؛ برخی نیز مانند با در تمدن مصر همچون هارپی‌ها یا سیرن‌ها چندان خبیث نیستند و فقط با دنیای مردگان و عالم مرگ ارتباط دارند. نکته مهم قابل ذکر دیگر آن که درست است ما از این موجودات به عنوان زن-پرنده یاد می‌کنیم، اما در برخی تمدن‌ها مانند مصر، بین‌النهرین یا ایران، به جنسیت این موجودات ترکیبی اشاره نشده است و سیمای مردانه یا زنانه بودن این موجودات در تصاویر قابل تشخیص نیست. بنابراین، نباید از نظر دور داشت که طبق برخی باورهای باستانی، مادینه بودن صرفاً نماد اهریمنی بودن نیست و در میان این زن - پرنده‌گان، هم موجودات نیک‌آیین و یاری‌رسان و سمبل حیات داریم و هم موجودات خبیث و ستیزه‌جو و سمبل مرگ.

از دیگر وجوه تمایز زن‌پرنده‌گان اسلاوی با نظیر این موجودات در تمدن‌های دیگر آن است که برای نمونه در تصاویر موجود از هارپی‌ها شاهد وجود کودکان ربوده‌شده در دستان آن‌ها هستیم و آن دسته از موجودات ترکیبی زن-پرنده که دست دارند، برای نمونه در تمدن هند و آسیای جنوب شرقی گاهی در دستانشان نی‌لبک یا سینی‌های گل دیده می‌شود و حتی جفت کینارا و کیناری در دستان خود گاهی ادوات موسیقی دارند؛ اما در نمونه‌های اسلاوی معمولاً در دستان این زن - پرنده‌گان، به‌ویژه آلکانوست شاخه گلی یا طوماری حاوی نوشته‌های مذهبی و ادعیه وجود دارد که تأکیدی بر جنبه قداست و پیوندشان با مفاهیم آسمانی است. نکته جالب توجه دیگر آنکه در میان موجودات ترکیبی مورد بررسی در این تحقیق، تنها قو - دوشیزگان قابلیت تبدیل شدن به انسان را دارند و همین امر موجب حضور بیشتر آن‌ها در افسانه‌ها و قصه‌های اسلاوی شده است. جایگاهی که پرنده قو در باورها و آثار ادبی قوم اسلاو دارد، در دیگر اقوام دیده نمی‌شود. افزون‌بر آن، استراتیم، زن - پرنده غول‌پیکر در کسوت مادر

همه پرندهگان در دیگر تمدن‌ها دیده نمی‌شود و نزد اسلاوها هم‌پایه آلکانوست، پرنده مقدس و بهشتی است، با این تفاوت که جولانگاه او نیز مانند سیرن و قو - دوشیزگان دریاست.

به‌طور کلی، بنا بر رویکرد تطبیقی مقاله و چارچوب نظری مبتنی بر نظریه بینامتنیت ژنت و با اتکا بر یافته‌های پژوهش در راستای تبیین نسبت میان مفهوم زن-پرنده در اسطوره‌های اسلاوی با پیش‌متن‌های موجود، می‌توان ادعا کرد که سیمای آن‌ها هم از لحاظ ظاهری و هم از لحاظ معنایی بیشتر به نمونه‌های مشابه در تمدن یونانی نزدیک‌اند؛ هرچند که اسطوره «با» و پس از آن، اسطوره‌های بین‌النهرین را که لزوماً چهره زنانه هم نداشته‌اند، می‌توان به‌عنوان پیش‌متن‌های اولیه و خاستگاه مشترک در خلق موجودات ترکیبی زن-پرنده در سایر تمدن‌ها، از جمله تمدن‌های یونانی و اسلاوی به‌شمار آورد.

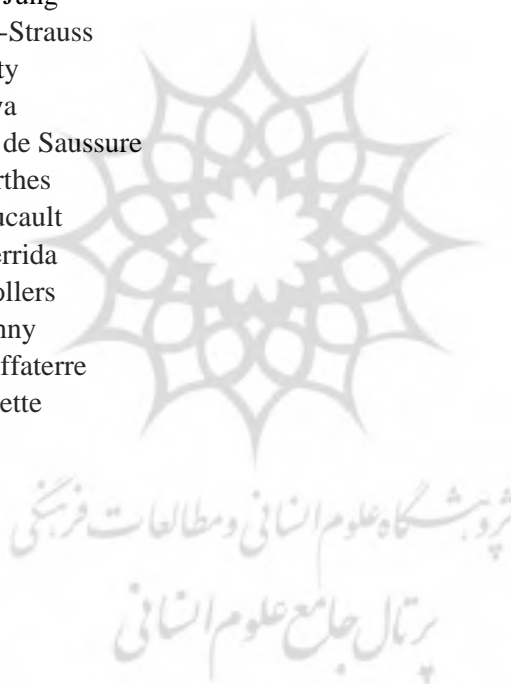
آنچه اهمیت می‌یابد آن است که به‌رسم همیشگی مردمان روس در برخورد با سنت‌های اقتباسی و هم‌سوسازی آن‌ها با فرهنگ‌شان، می‌بینیم که این زن - پرندهگان در سنت روسی تا حدی هویت جدید یافته و اصالت خود را حفظ کرده و متناسب با فرهنگ و رسوم مردمان روس به برخی ویژگی‌ها آراسته شده‌اند. از این منظر، در میان نقش‌مایه‌های زن - پرنده اسلاوی، همراهی اسطوره و دین را شاهدیم که با نمایش طوماری حاوی پیام‌های مذهبی در دستان آلکانوست یا هاله نمایان‌گر قداست، دور سر آلکانوست یا سیرین که گاه روی این هاله نیز پیامی مذهبی به‌چشم می‌خورد، به‌روشنی به‌تصویر درآمده است؛ ویژگی‌ای که در سیمای زن - پرندهگان دیگر اسطوره‌ها به‌چشم نمی‌خورد و نشان‌دهنده تغییر چشمگیر این سیمای اسطوره‌ای در تمدن اسلاوی است و

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

می‌تواند مؤید این مطلب باشد که زن - پرنده‌گان اسلاوی فراتر از پیش‌متن‌های خود رفته و متناسب با مفاهیم و اندیشه‌های مسیحیت، سیمایی جدید یافته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

1. James George Frazar
2. *f*The Golden Bough≈
3. *f*World of myths≈
4. Euhemerus
5. Sigmund Freud
6. Carl Gustav Jung
7. Claude Lévi-Strauss
8. intertextuality
9. Julia Kristeva
10. Ferdinand de Saussure
11. Roland Barthes
12. Michel Foucault
13. Jacques Derrida
14. Philippe Sollers
15. Laurent Jenny
16. Michael Riffaterre
17. Gérard Genette
18. Tengu
19. Ba
20. Soul bird
21. Kinnara
22. Kinnari
23. Harpy
24. Thaumatas
25. Electra
26. Siren
27. Алконост/Alkonost
28. Ирий-сад/Iriy-garden
29. Хорс
30. Sirin

31. Гамаюн/Gamayun
32. gamayunit
33. gamanit
34. gamit
35. bayukat
36. ubayukivat

۳۷. بایان (Боян/Вауан) شاعر آوازه‌خوان در دوران روسیه باستان و حدود قرن دوازدهم بوده است که به او لقب «آوازه‌خوان پیامبر» و «بلبل دوران باستان» هم داده بودند. بعدها به افراد بسیار دانا و به اصطلاح داننده اسرار الهی نیز بایان می‌گفتند.

38. Homāy
39. Garuda
40. Veles
41. Лебединые девы/ Swan maidens
42. Русалка/ Rusalka
43. Нестор/ Nestor
44. fПовесть временных лет^a/ f Primary Chronicle≈
45. Лыбедь/ Libid
46. белая лебедь/ belaya libid
47. Кикн/ Kikn
48. Стратим/ Stratim
49. Стрибог/ Stribog
50. «Голубиная книга^a/ fGalubaya kniga≈
51. Страфил/ Strafil

۹. منابع

آقاجان‌زاده، ز. (۱۳۹۸). بررسی نقش هارپی و ققنوس در نگاره‌های شاهنامه ایران و نقاشی‌های روسیه. مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی میان‌رشته‌ای روسیه و شرق: هنر، فلسفه و فرهنگ، روسیه: مسکو.

احمدی، ا.، خانکه، م.، و مرادی، ع. (۱۴۰۱). بررسی تحلیلی نگاره‌های موجود در نسخ دیجیتال کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی از منظر اسطوره‌شناسی.

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... _____ مهناز نوروزی

دهمین همایش علمی - پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی، ایران: تهران.

احمدی، ب. (۱۳۸۸). ساختار تأویل متن. تهران: مرکز.

استورم، ر. (۲۰۱۷). اسطوره‌ها و افسانه‌های شرق. ترجمه ا. اسماعیل‌پور (۱۳۹۶). تهران: چشمه.

اشمیت، ژ. (۱۹۸۳). فرهنگ اساطیر یونان و روم. ترجمه ش. برادران خسروشاهی (۱۳۸۷). چاپ دوم. تهران: روزبهان/فرهنگ معاصر.

انوشه، ح. (۱۳۷۶). فرهنگنامه ادبی فارسی، اصطلاحات، موضوعات و مضامین ادب فارسی. جلد دوم. چاپ دوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ایونس، و. (۱۹۷۳). شناخت اساطیر هند. ترجمه ب. فرخی (۱۳۷۳). تهران: اساطیر.

ایونس، و. (۱۹۶۵). اساطیر مصر. ترجمه ب. فرخی (۱۳۷۵). تهران: اساطیر.

برن، ل. و دیگران (۲۰۰۳). جهان اسطوره‌ها ۱. ترجمه ع. مخبر (۱۳۸۷). چاپ دوم. تهران: مرکز.

پورنامداریان، ت. (۱۴۰۲). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی. تهران: علمی و فرهنگی.

جایز، گ. (۱۹۶۱). فرهنگ سمبل‌ها، اساطیر و فولکلور. ترجمه و تنظیم م. بقاپور (۱۳۹۷). چاپ دوم. تهران: اختران.

حسینی، پ. و اسدی، م. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی نقش‌مایه موجود ترکیبی زن-پرنده در هنر ایران عصر سلجوقی با هنر تمدن‌های بین‌النهرین، یونان، هند و آسیای جنوب شرقی. هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۲۶ (۲)، ۲۷ - ۳۷.

دهخدا، ع. (۱۳۷۷). فرهنگ متوسط دهخدا. زیر نظر سید جعفر شهیدی، ج ۱: آ - ژ. چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ذکرگو، ا. (۱۳۹۳). نمادشناسی هنر شرق (۳): پرنده‌های اساطیری در هنرهای بودایی و

هندویی. تهران: فرهنگستان هنر/ مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».

- شمیسا، س. (۱۳۹۴). *انواع ادبی*. جلد پنجم. ویراست چهارم. تهران: میترا.
- شوالیه، ژ. و گریبان، آ. (۱۹۸۲). *فرهنگ نمادها*. ترجمه س. فضایی. (۱۳۸۷) جلد پنجم. حروف «ل - ی». تهران: جیحون.
- طاهری، ع.، و زندحقیقی، م. (۱۳۹۱). *تصویر دیو، غول و جن در کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» القزوينی*. هنرهای تجسمی نقش‌مايه، ۵(۱۲)، ۲۷ - ۳۸.
- طاهری، ع.، و کشتگر، م. (۱۳۹۴). *مفاهیم مرتبط با هارپی و اسفنگس در تمدن‌های باستانی یونان و مصر*. اولین همایش بین‌المللی نوآوری و تحقیق در هنر و علوم انسانی، ترکیه، استانبول.
- عبدالهی، م. (۱۳۸۱). *فرهنگ‌نامه جانوران در ادب پارسی*. بخش دوم: ط - ی. تهران: پژوهنده.
- قزوينی، ز. (بی‌تا). *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات*. نسخه کتابخانه ملی.
- کشتگر، م.، و طاهری، ع. (۱۳۹۳). *تصویر هارپی در هنر اسلامی با تکیه بر آثار فلزی و سفال (قرون پنجم تا هشتم ه.ق.)*. نقش‌مايه، ۱(۲۱)، ۳۳ - ۴۳.
- مطهر جمالی یزدی، ا. (۱۳۴۶). *فرخ‌نامه*. مصحح ا. افشار. تهران: فرهنگ ایران‌زمین.
- معین، م. (۱۳۷۵). *فرهنگ فارسی*. ج ۱. اعلام آ - خ. چاپ نهم. تهران: امیرکبیر.
- معین، م. (۱۳۷۵). *فرهنگ فارسی*. ج ۶: اعلام غ - ی. تهران: امیرکبیر.
- مک‌کال، ه. (۲۰۰۴). *جهان اسطوره‌ها ۲*. ترجمه ع. مخبر (۱۳۸۵). تهران: مرکز.
- ملکی، م. (۱۳۸۹). *بررسی تطبیقی اسطوره‌های ایران و هند در عهد باستان*. نقش‌مايه، ۳(۶)، ۵۹ - ۶۸.
- نامور مطلق، ب. (۱۳۸۶). *ترامنتیت مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها*. پژوهشنامه علوم انسانی، ۵۶، ۸۳ - ۹۸.
- واحد دوست، م. (۱۳۸۱). *رویکردهای علمی به اسطوره‌شناسی*. تهران: سروش.
- هال، ج. (۱۹۹۴). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*. ترجمه ر. بهزادی (۱۳۸۰). تهران: فرهنگ معاصر.

واکاوی سیمای زن - پرنده در اسطوره‌های... مهناز نوروزی

هومر، (۷۲۰). اودیسه. ترجمه س. نفیسی (۱۳۹۸). چاپ نوزدهم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

یاحقی، م. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.

References

- Abdollahi, M. (2002). *Encyclopedia of animals in Persian literature* (Part 2). Pajuheshandeh [In Persian].
- Adamchik, V.V. (2008). Dictionary of Slavic mythology. *Sovremennyy Literator* [in Russian].
- Aghajanzadeh, Z. (2019). The role of Harpy and Phoenix in the illustrations of Iran's Shahnameh and Russian paintings. In *Proceedings of the Second International Interdisciplinary Conference of Russia and the East: Art, Philosophy and Culture* (p. XX). [in Persian].
- Ahmadi, A., Khankeh, M., & Moradi, A. (2022). Analytical study of the illustrations in the digital copies of Qazvini's "The Wonders of Creation and the Marvels of Existence" from a mythological perspective. *Proceedings of the Tenth Scientific-Research Conference on Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Pathologies*. [in Persian].
- Ahmadi, B. (2009). The structure of textual interpretation. *Markaz* [in Persian].
- Anousheh, H. (1997). *Literary encyclopedia of Persian: Terminology, subjects, and themes of Persian literature* (Vol. 2; 2nd ed.). Sazman-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami [in Persian].
- Bart, R. (1989). From work to text. In *Selected works: Semiotics. Poetics* (pp. 413-423). *Progress* [in Russian].
- Burn, L., et al. (2008). *The world of myths 1* (translated by A. Mokhbar; 2nd ed.). *Markaz*. [in Persian].
- Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2008). *Dictionary of symbols* (translated by S. Fazayeli). *Jeyhun*. [in Persian].
- Dekhoda, A. (1998). *Dekhoda's intermediate dictionary* (edited by J. Shahidi). *Moasseseh-ye Entesharat va Chap-e Daneshgah-e Tehran* [in Persian].
- Elhelw, R. (2020). The human-headed bird figure in painting from the Bronze Age to the early Twentieth Century. *Journal of Art & Architecture Research Studies (JAARS)*, 1(1), 186-200 [in English].

- Garshin, I. K. (2012). Birds in ancient Slavic myths and Slavic fairy tales. Retrieved May 3, 2024, from: <https://www.proto-slavic.ru/slavonic-myths/sacred-birds.htm> [in Russian].
- Grushko, E., & Medvedev, Yu. (1995). Dictionary of Slavic mythology. Russkiy Kupets [in Russian].
- Hall, J. (2001). Illustrated dictionary of symbols in Eastern and Western art (translated by R. Behzadi). Farhang-e Mo'aser. [in Persian].
- Hasani, P., & Asadi, M. (2021). A comparative study of the composite woman-bird motif in the art of Seljuk Iran with the art of the civilizations of Mesopotamia, Greece, India, and Southeast Asia. *Fine Arts and Visual Arts*, 26(2), 27-37 [in Persian].
- Homer. (2019). *Odyssey* (translated by S. Nafisi). Entesharat-e Elmi va Farhangi. [in Persian].
- Ilyin, I.P. (1996). Poststructuralism. Deconstructivism. Postmodernism. [in Russian].
- Ions, V. (1994). Indian mythology (translated by B. Farrokhi). Asatir. [in Persian].
- Ions, V. (1996). Egyptian myths (translated by B. Farrokhi). Asatir. [in Persian].
- Jobs, G. (2018). Dictionary of symbols, myths and folklore (translated by M. Baqapour). Akhtaran. [in Persian].
- Keshtgar, M., & Taheri, A. (2014). The image of the Harpy in Islamic art with an emphasis on metalwork and pottery (5th to 8th centuries AH). *Naqsh-Mayeh*, 8(21), 33-43 [in Persian].
- Maleki, M. (2010). A comparative study of Iranian and Indian myths in ancient times. *Naqsh-Mayeh*, 3(6), 59-68 [in Persian].
- McCall, H. (2006). The world of myths 2 (translated by A. Mokhbar). Markaz. [in Persian].
- Moein, M. (1996). Persian dictionary. Amir Kabir. [in Persian].
- Mottaher Jamali Yazdi, A. (1967). Farrokhnama (edited by I. Afshar) Farhang-e Iranzamin [in Persian].
- Namvar Motlagh, B. (2007). Transtextuality: The study of the relationships of a text with other texts. *Pazhuheshnameh-ye Olum-e Ensani*, 56, 83-98 [in Persian].
- Pournamdarian, T. (2023). Symbol and allegorical stories in Persian literature. Elmi va Farhangi. [in Persian].

- Qazvini, Z. B. M. (n.d.). The wonders of creation and the marvels of existence. National Library Version. [in Persian].
- Schmidt, J. (2008). Dictionary of Greek and Roman mythology (translated by Sh. Baradaran Khosrowshahi). Rozbahan/Farhang-e Mo'aser. [in Persian].
- Shamisa, S. (2015). Literary genres. Mitra. [in Persian].
- Storm, R. (2017). Myths and legends of the East (translated by A. Esmailpour). Cheshmeh. [in Persian].
- Taheri, A., & Keshtgar, M. (2015). Concepts related to Harpy and Sphinx in the ancient civilizations of Greece and Egypt. Proceedings of the First International Conference on Innovation and Research in Arts and Humanities. [in Persian].
- Taheri, A., & Zand-Haghighi, M. (2012). The image of Div, Ghoul, and Jinn in the book "The wonders of creation and the marvels of existence" by al-Qazvini. *Honar-ha-ye Tajassomi Naqsh-Mayeh*, 5(12), 27-38 [in Persian].
- Tokarev, S. A., & Meletinsky, E. M. (Eds.). (1991). Myths and legends of the peoples of the world. Encyclopedia (Vol. 1). Sovetskaya Entsiklopediya [in Russian].
- Tolstaya, S. M. (Ed.). (2002). Slavic mythology: Encyclopedic dictionary. Mezhdunarodnyye Otnosheniya. [in Russian].
- Vaheddost, M. (2002). Scientific approaches to mythology. Soroush. [in Persian].
- Yahaghi, M. (2007). Dictionary of myths and tales in Persian literature. Farhang-e Mo'aser [in Persian].
- Zekrgoo, A. (2014). Symbolism of Eastern art (3): Mythical birds in Buddhist and Hindu arts. Institute of Contemporary Arts. [in Persian].